॥ श्री ॥

न्यायरत्नावली

॥ बाधग्रन्थः ॥

महामहोपाध्यायश्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचित,

श्रीगङ्गेशोपाध्य यरघुनाथशिरोमणिविरचिताभ्या

मणिदीधितिभ्या सह,

श्रीकाश्चीप्रतिवादिभयंकरानन्ताचार्येण

परिशोधित

द्वितीयवारम्।

काञ्च्या श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायाममुद्रयत।

१९२४

Price Rs 1—0—0

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ न्यायरत्नावली ॥

श्रीहयग्रीवायनमः ।

॥ तत्त्वचिन्तामणौ-बाधग्रन्थः ॥

बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वम्, पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा, पक्षे साध्याभाववत्त्वज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वज्ञाने बाधाभावादिति वक्ष्यते । अत एव साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमपि न, असिद्धेस्सङ्कीर्णत्वापत्तेश्च । किन्तु—साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयकत्वम्, प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वम्,

गदाधरीयम्

मूले—(अधिकबलत्वाज्ञान इति) अधिकबलत्वस्याज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्त्याऽधिकबलत्वाभाव इत्यर्थः । अधिकबलत्वञ्च प्रतिबन्धतावच्छेदकनिश्चितप्रामाण्यकत्वरूपविशेषणावच्छिन्नत्वम् । "बाधाभावात्"—बाधकत्वाभावात्, प्रतिबन्धकत्वाभावादितियावत् । तथाच निरुक्तबाधविषयकत्वस्याप्रतिबन्धकज्ञानसाधारणतया न तस्य दोषत्वमिति भावः । (साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमिति) साध्याभाववत्पक्षकत्वं साध्याभाववत्पक्षविषयकज्ञानविषयत्वम् न तु तादृशपक्षवृत्तित्वम्, अतस्ततोऽस्य भेदः (साध्याभाव [वत्त्व] प्रमेति) एतादृशबाधज्ञानस्य प्रमात्वविषयकतानियमेन प्रतिबन्धकत्वान्न व्याप्तिरिति भावः । प्रमात्वञ्च न साध्याभाववद्विशेष्यकत्वम् पर्वतो ह्रदश्च न वह्निमानित्यादिज्ञानविषयसाध्याभाववत्ताया पर्वतादिपक्षके बाधप्रसङ्गात् । किन्तु साध्यवद्विशेष्यकत्वम् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववत्त्वानवगाहने विशेष्यविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वे विवादात् तादृशसाध्याभाववत्त्वघटितलक्षणमाह (प्रमितेति) प्रमितत्वं—स्वविशेष्यक प्रमाप्रकारत्वम् । स्वं पक्षः । प्रमात्वं पूर्ववत् ।

[ग] पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभाव प्रतियोगिसाध्यकत्वंवेति विवक्षित

दीधितिः ।

अतिरिक्त विषयतावादिमतेनाह (पक्षेति) पक्ष —साध्याभाव वानिति ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकार साध्याभाव इति लक्षण समन्वय । (विवक्षितेति)

सिद्धान्तिमते विषयतया न सप्रकारत्व, अपितु ज्ञानस्यैव, अत पक्षनिष्ठप्रम विषयत्वप्रकारत्वस्याभावविशेषणतया निवेशन विरुद्धम् , नच— विशेष्यतारूपविषयताया प्रकारतानिरूपकत्वसत्त्वा द्विषयतानिरूपितप्रकारतारूपस्य विषयत्वप्रकारत्वस्याभाववृत्तित्वा [ख] विरोध इति वाच्य,—कार्यत्वकारणत्वयोरिव विशेष्यविशेषणविषयत्व यो निरूप्यनिरूपकभावसम्बन्धसत्त्वेऽपि कार्यतया कारणमित्याद्य व्यवहारेण तादृशनिरूप्यनिरूपकभावस्य षष्ठ्यर्थताविरहात्, इति स्फुरत्प्रत्युत्पन्नविषयताप्रकारशब्देनोक्तार्थाप्रतिपादन त्, सविषयक ज्ञानादौ विषयताया यादृशसम्बन्ध स्तादृशस्यैव षष्ठ्यर्थत्वा त्प्रकारता या स्तादृशसम्बन्धस्य च विषयताया सविषयकत्वव्यवहारविरहेणासत्त्वा त्तथा विवक्षितु मशक्यत्वात् , अत 'स्वसप्रकारकत्व विषयताया एव, नतु ज्ञानस्य, प्रकारताया विषयताप्रकारकप्रतियोगित्वादिनिरूपितावच्छे दकतातुल्यावच्छेदकतविशेषरूपत्त्वा, ' दित्यतिरिक्तविषयतावादे कदेशिमताभिप्रायकतया विषयताप्रकारत्वपर्यन्तनिवेश सङ्गमयति दीधितौ (अतिरिक्तेति) पक्षे साध्याभाव पक्षनिष्ठाभावप्रति यो गे साध्यमित्य दिप्रमाया साध्याभावप्रकारकविषयताया पक्षेऽस त्त्वात् यादृशज्ञानम दाय लक्षण क्रमन तादृशज्ञान दर्शयति (पक्ष इति) (ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकार इति) तादृशज्ञानीया या पक्षनिष्ठविषयता तन्निरूपितप्रकारताश्रय इत्यर्थ ।

[म] विवेकेन साध्याभावप्रमैव दोषः । सा च प्रमात्वेन ज्ञाता, न स्वरूपसती, हेत्वाभासत्वात् । प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेना दोषत्वात् । अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमिति प्रतिबन्धाच्च ।

अथ साध्याभाववति पक्षे हेतो. सत्वज्ञाने व्यभिचार, तद

[दी] हेत्वादिविषयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादिति भाव । साध्याभावप्रमात्वग्रहे पक्षे साध्याभाववत्त्वग्रहस्या वश्यकत्वाभिप्रयेग

एतेन पक्षनिष्ठत्वादिक नाभावादे र्विशेषण, किन्तु विषयत्वादे, प्रकारस्याभाव इति न षष्ठीतत्पुरुष, किन्तु कर्मधारय इत्यादिकमपि स्फुटीकृतम् ।

" साध्याभावप्रमैवे " त्येवकारस्य पक्षादे र्दोषघटकत्वव्यवच्छेदपरता न सम्भवति, पक्षादिविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वोपयोगित्वात । अतो हेतुतत्सम्बन्धमात्रव्यवच्छेदार्थकता माविष्कर्तुं तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वानुपयोगित्व तद्व्यवच्छेदे हेतु माह (हेत्वादीति) एवञ्च साध्याभावप्रमापद साध्याभावप्रमाविषयपक्षकत्वादिरूपदर्शितपक्षांशे साध्याभावप्रमाविषयत्वादिरूपविशेषणविशिष्टपर मित्यवधेयम् ।

मूले (साध्याभाववति पक्ष इति) साध्याभाववत्त्वेन ज्ञायमाने पक्ष इत्यर्थ ।

ननु— साध्याभावप्रमाविषयकत्वादिरूपदर्शितबाधे पक्षांशे प्रमाविषयत्वमेव निविष्ट, नतु साध्याभाववत्त्व मिति—उक्तज्ञान दशाया हेतुसाध्याभावयो स्सामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारधियो ऽनावश्यकतेति कथमयमाशेन इत्याशङ्का निराकरोति दीधितौ (साध्याभावेति) (साध्याभाववत्त्वग्रहस्यावश्यकत्वाभिप्रायेणेति) सद्गति तत्प्रकारकत्वरूपस्य तत्प्रमात्वस्य धर्मिणि तद्वत्त्वघटितत्वा

[मू] ज्ञानेऽसिद्धिः संशययोग्यत्वाभावेन पक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिश्च।
नच पक्षाभेदे व्यभिचारो दोषः, व्यर्थविशेषणत्वात्; सर्वोपसंहारमवृत्तव्याप्तेः साध्याभावमतीतेः साधनमित्यवगमादेव भङ्गात्।
नचैवं सन्दिग्धसाध्यकदृष्टान्ते सन्दिग्धानैकान्तिकत्व

[दी] साध्याभावस्य बाधत्वं दिमतेन वा शक्यते । (अथेति)

दिति भावः । ननु—प्रमात्वघटकतया साध्याभाववत्त्वेन धर्मिणो भानेपि न व्यभिचारबुद्धेरवश्यकता, येन रूपेण हेतुमत्ताज्ञानं तेन प्रकारेण हेतुमत्त्वप्रकारेण वा धर्मिणि साध्याभावज्ञानस्यैव व्यभिचारज्ञानत्वात्, दर्शितसाध्यवद्विशेष्यकत्वरूपप्रमात्वप्रवेशे च साध्याभावबुद्धेरेव नावश्यकत्वमित्यनुशयादाह दीधितौ (साध्याभावस्येति) पक्षनिष्ठस्येत्यादि ।

मूले— " असिद्धि " — पक्षधर्मताज्ञानरूपकारणविरह । तथाच बाधबुद्धिदशायामनुमितिविरोधिनो व्यभिचारज्ञानस्य पक्षधर्मताज्ञानरूपकारणविरहस्य चाऽवश्यं सत्त्वात् तत एवानुमित्यनुत्पादकृतं बाधस्य हेत्वाभासत्वमिति भावः । संशययोग्यता— साधकबाधकमानाभावः, तदभावेन— तद्विघटकबाधकमानसत्त्वेन । एतेन संशययोग्यताविरहपक्षताविरहयोः रभेदात् कुतो हेतुमत्त्वाभिधानमसङ्गतमिति निरस्तम् । ' आश्रयासिद्धि "— पक्षधर्मताज्ञानविषयधर्मिविशेषणतया ऽनुमितिप्रयोजकस्या ऽसत्त्वम् । सिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वमते एतद्दोषस्या ऽकिञ्चित्करतया पूर्वदोषस्यैवोद्धारमाशङ्क्य निराकरोति (नचेति) (सर्वोपसंहारमवृत्तव्याप्तेरिति) सकलहेतुमदन्तर्भावेन साध्यव्याप्तिनिर्णयव्याप्तेरित्यर्थः (नचैवमिति) " दृष्टान्ते "—पक्षभिन्ने । ' सन्दिग्धानैकान्तिकत्व '— व्यभिचारसंशयवत्त्व । साध्याभावेन संशयगोचरत्वेऽपि प्रतिबन्धकत्वं दोषत्व शेष ।

[मू] त्पक्षे व्यभिचारसंशया दनुमानमात्रोच्छेद इति पक्षे साध्यसं-शयोऽनुमानांगमिति व्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञाना–

[दी] (पक्षइति) व्याप्तौ निश्चितायां पक्षतत्समयोः साध्याभाव संशयो न दोषायेत्यर्थ. ।

एतेन साध्य भावांशे निश्चयरूपमेव व्यभिचारज्ञान प्रतिबन्धकमिति पक्षभिन्नत्वानन्तर्भावेपि नानुमानमात्रोच्छेद इति शङ्का निराकृता । " पक्षे " पक्षान्तर्भावेण । सर्वत्र " व्यभिचारसशयात् "–व्यभिचारसशयरूपप्रतिबन्धकसत्त्वात् । " अनुमानमात्रोच्छेद "–सन्दिग्धसाध्यकपक्षे ऽनुमिते रनुपपत्तिः । कथञ्चिदनुमितिसम्भवेपि दुष्टहेतुजन्यत्वसंशय त् तत्रा प्रामाण्यसंशयात्तत्कार्यानुपपत्ति. ।

एत च्छङ्कया " पक्षे " इत्यादि यथाश्रुतमूलेनोद्धारो न सङ्गच्छते , पक्षे साध्यसन्देहस्यानुमानाङ्गत्वाऽपेक्षया व्यभिचार ज्ञानसत्त्वेनानुपपत्तित.दवस्थ्यात् ; परामर्शसत्त्वे व्यभिचारज्ञानस्य साक्षादनुमितिविरोधितया ऽकिञ्चित्करत्वेपि तत्सत्त्वे बाधनिश्चय दशाया मनुमिते र्वारणाय बाधस्य हेत्वाभासतया आवश्यकत्वात् ; अत स्तद्व्याचष्टे दीधितौ (पक्ष इतीति) " व्याप्तौ निश्चितायां " मिति पूरणम् । पक्षे साध्यसन्देहस्या दोषत्वे पक्षभिन्नेपि तस्या दोषत्वं स्यादिति प्रतिबन्दिद्वाराय " पक्ष " इत्यत्र पक्षसम मप्यन्तर्भावयति (पक्षतत्समयोरिति) तथ च पक्षे तत्समेच व्यभिचारसंशयस्य यदि दोषत्व तदापि व्याप्तेरनिश्चय एवेति भाव । अविरोधिमात्रार्थक स्यारूपदस्य व्याख्यान ' नदोषाये ति ।

एवं च पक्षे व्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिनिश्चय विघटनेनैव अनुमितिविरोधिता, पूर्वं व्याप्तिनिश्चयेच व्यभिचारसंशये पे व्याप्तिस्मृत्या विशिष्टपरा.म

[ग] दनुमित्युत्पादेन संशयनिवृत्तेः । अन्यथा विशेषदर्शनस्य संशयविरोधिता भज्येत ।

नच पक्षे साध्याभाव प्रतीत्य व्यभिचारज्ञान मित्युपजीव्यत्वा

[दी] 'अनु मित्युत्पादेनेति" फलतोपि विरोधित्वप्रदर्शनाय। अत एव ज्याय. स्वरूपतो विरोधित्व युक्त्या द्रढयति (अन्यथेति)

र्श सम्भवादनुमिते र्निष्प्रत्यूहेच, व्यभिच रनिश्चयस्यच साक्षादनुमिति विरोधितया साध्याभाववत्तया निश्चीयमाने पक्षे हेतुमत्ता निश्चये व्यभिच र.निश्च यादेव नानुमितिरिति न बाधस्य हेत्वाभासतेति मूलकाराशय । अनुमित्यु त्पादेन संशयनिवृत्ति कथनञ्च शङ्किताया अप्रामाण्यशङ्काया निरासाय ।

अन्येतु—" पक्षे साध्यसंशयो ऽनुम.नाङ्ग, "—अनुमितिपूर्वकाले विशेषादर्शनस हितेन प्रात्यक्षिकसद्धिविघटकतयाऽनुमित्युपयोगि, नतु कारणम्, तथाच पक्षे साध्य भ.वसंशयरूपव्यभिचार ज्ञानस्यानुमि तिविरोधित्वे.पि त द्दशसंशये विनष्ट एव परामर्शा दनुमिति र्भविष्यती.ति नानुमानमात्रोच्छेद इत्य.पि मूल व्याचक्षते ।

व्याप्यवत्तापरामर्शस्या प्युत्तरकाले संशयनिवर्तकत्वसम्भवा दनुमित्युत्पादस्य संशयानिवर्तकत्वाभिधानासङ्गति माशङ्क्याह (फलतोऽपीति) तथा च फलद्वारापि संशयनिवर्तकत्व मस्तीति तत्प्रदर्शितम् । अपिकारपूरणेन स्वतो.पि निवर्तकत्व लभ्यत इति भाव । " अत एव "—स्वतो विरोधित्वस्यापि तत्सर्वविषयत्व देव । " ज्याय "—फलद्वारा विरोधत्व मपेक्ष्यज्याय । " स्वरूपतो विरोधित्व "—परामर्शस्य विशेषदर्शनविधया स्वतस्संशयविरोधित्वम् । (युक्त्याद्रढयत्यन्यथेतीति) एवञ्चान्यथेति मूलस्य परामर्शस्य स्वतस्साध्य संशयनिवर्तकत्व इत्यर्थ ।

साध्याभाववद्धर्मिवृत्तित्वरूप व्यभिचारज्ञाने धर्मि.णि साध्याभाव श्चेति विशेषणतावच्छेदकमक रकज्ञानविषया पूर्वमपेक्ष्यत इत्यभिप्र.येण शङ्कते मूले (पक्षे साध्याभाव प्रतीत्येति) ज्ञानद्वयरूपे साध्या

[मि] द्बाध., पृथक्पक्षे साध्याभावमतीति रेव दि साध्याभावहेत्वोः सम्बन्धाल्लेखिनी त्वेकवित्तिवेद्यत्वेन नोपजीव्यत्वम् । अन्यथाबाध दशायां पक्षे हेतौ रज्ञाना दसिद्धिरेव ।

नचोद्भावितव्यभिचारनिर्वाहायबाधोद्भावनमावश्यकमित्युपजीव्यत्वम, व्यभिचारोद्भावने परं कथन्ता नावश्यकत्वात् । तत्त्वेवा तानिर्वाह्यमेव दूषणं, क्लृप्तत्वात् वह्नि रूष्णः कृतक इत्युद्भावना द्बह्नि रुष्ण इत्युद्भावने लाघव ।मति बाध । पृथगिति कश्चित्, तन्न, पक्षे साध्याभावप्रमा स्वार्थानुमाने यदि न दोष तदा पर मत्यपि न स्या दविशेषादिति तदुद्भावनस्य दुर्निरस्तत्वात् ।

अथोपनीतकांचनमयत्वविशिष्टवत्वानुमिते सल्लिङ्गजन्याया आभासत्व इत्याभासाधान, नचानुमिते पूर्वं त्व व्यभिचारज्ञानं,

[दी] (हेत्वाभासाधीनमिति) नच हेत्वाभासस्य नुमित्याभासताप्रयोजकत्वे साध्यवति पक्षे लिंगाभासजन्याया अनुमिते राभासत्वापत्ति ,लिंगापधाने

भाववत्पक्ष पक्षो हेतुमा नित्याकारकज्ञानरूपे च व्यभिचारग्रहे साध्याभावग्रहस्य न पूर्वमपेक्षेत्याशयेन " पक्ष ' इत्यादिनोद्धार । (साध्याभावहेत्वो स्सम्बन्धोल्लेखिनीति) हेतु सम्बन्धितया ज्ञायमाने साध्या भावविषयिणीत्यर्थ । एतेन काचिद्बाधग्रह परामर्शयो र्भेदेपि न क्षति ।

दीधितौ " हेत्वाभासस्य " दुष्टहेतुजन्यत्वस्य । " अनुमित्या भासता "—मनुमिति भ्रमत्वम् ।

मूले (तत्र व्यभिचारज्ञानमिति) धूमादिरूपहेतौ काञ्चनमयत्वा वच्छिन्न वह्न्य भाववद्वृत्तित्व ज्ञानमित्यर्थ ।

एतादृश ज्ञान निराकरणञ्च अनुमित्यौपयिकव्यापकतानवच्छेद केना प्युपनीततद्रूपेण साध्यानुमितौ तद्रूपावच्छिन्न साध्याभाववद्वृत्ति

[म] विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याज्ञानात्; अत एव पक्षासिद्धिरपि न; अत काञ्चनमयवह्न्यभावरूपा द्बाधादनुमानाभासत्व, व्यधिकरण प्रकारावच्छिन्न प्रतियोगिक अभाव इति चेन्न;- वस्तुतो व्यभिचारस्यापि तत्र सत्त्वात । ज्ञान च तस्य बाधस्येवानुमित्यन तरमेव ।

[दी] तथात्वस्यादृष्टत्वात् । "पक्षासिद्धि 'रित्यस्य बाधकमानानिबन्धनेत्यादि ।

त्वमपि साध्यद्विरोधितया दोष इत्यभ्युपेत्यानुमिते पूर्वं तदज्ञाने न तस्य हेत्वाभासतेत्यभिमानेन । अनुमितेपूर्वमज्ञान बाधबुद्धिसाधारणतया ऽकिञ्चित्करामि त्यभिसन्धाय भिमान निराकृत्य एतन्मूल दूषयिष्यति (विशिष्टस्या प्रसिद्धचेति) अनुमितावेव यत्र काञ्चनमयत्वेन वह्निमान तत्र काञ्चनमयत्व विशिष्टवह्नि पूर्वमज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदक विशिष्ट प्रतियोगिज्ञानाभावेन व्यभिचारवटकाभावस्य प्राक् ज्ञानासम्भवात् अम त्वकप्रतियोगितावच्छेदक विशिष्टप्रतियोगिज्ञानादेव व्यधिकरण धर्मावच्छिन्नाभावबुद्धि, सच अतो विशेष दर्शन माहार्य एवेत्याशय । "अतएव"—तादृशाभावस्य पूर्वमज्ञानदेव । (न पक्षा सिद्धि) पक्षता विरहो नेत्यर्थ ।

सिद्ध्यभावरूप पक्षताविरहस्या प्रसक्ते स्साध्याभावज्ञानस्य तादृश पक्षतानुपपादकत्वाच्च साधकबाधकमानाभावरूप पक्षता विरह प्रसञ्जक पूरयति दीधितौ (पक्षासिद्धि रित्यस्येति)

विशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धावपि नाभावाप्रसिद्धिरित्याशयेनाह मते (व्यधिकरणेति) व्यभिचारस्य काञ्चनमयत्वावच्छिन्न वह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपस्य कदाचि दप्यज्ञाने व्यभिचारस्य न वास्तवत्वमत आह (ज्ञान च तस्येति) अनुमिते पूर्व मज्ञानेन यदि न हेत्वाभासता तदा [तादृश] बाधस्यापि सा न स्या दिति प्रतिबन्दिसूचनायाह (बाधस्येवेति) काञ्चनमयत्वावच्छिन्न वह्न्यभावरूप भवन्मतसिद्धभ्रमत्व

[मू] किञ्च वह्नौ काञ्चनमयत्वस्यानुमितावेव भाने काञ्चनमयवह्निमा नित्यनुमिति र्न स्यात्, विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानात्। वह्नौ काञ्चनमयत्वांशेऽनुमितेराभासत्वम्; वह्नौ लिङ्गस्यासिद्धेः, व्यभिचाराच्च ।

[दी] " लिङ्गस्ये " त्याद्यभ्युच्चयमात्रम्, वह्नेरपक्षत्वात्। काञ्चनमयत्वस्या साध्यत्वाच्च ।

प्रयोजकबाधस्यैवेत्यर्थः । (अनुमित्यनन्तरमेवेति) विशिष्टप्रतियोग ज्ञानात्मकानुमित्या तन्मूलस्मरणादिना वा अभावग्रहसामग्रीसम्पत्ते रिति भावः । (अनुमितावेव भान इति) पूर्वं यत्र तज्ज्ञानं तत्र व्यभिचारग्रहस्यापि सम्भवेनानुमितेरेवानुदयादिति भावः । (विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानादिति) विशेषणान्तरविशेष्यतापन्नविशेषणकज्ञान-मात्र एव विशिष्टविशेषणज्ञान हेतुरित्यभिप्रायेणेदम् । काञ्चनमयत्वादि ना विशिष्टवह्न्यादेर्ज्ञानेपि तद्रूपावच्छिन्नतदभावज्ञानानियमात् न व्यभिचारग्रहनियम इत्यालोच्य उक्तानुमितेराभासताप्रयोजकमन्यदाह (वह्नाविति) "लिङ्गस्य" काञ्चनमयत्वव्याप्यस्य । "असिद्धेः" वह्नावसिद्धेः । " व्यभिचाराच्च " तस्य वह्निवृत्तौ काञ्चनमयत्वस्येत्यादिः ।

यद्यपि वह्नौ काञ्चनमयत्वभानस्य तद्व्याप्तिविशिष्टज्ञानाधीनतया तत्र तद्वत्तांशेऽनुमितेराभासत्वे उक्तासिद्धिव्यभिचारयोः प्रयोजकत्वमसम्भवदुक्तिकम्, तथाप्यनुमितौ विधेयतावच्छेदकतोद्देश्य-तावच्छेदकताविलक्षणप्रकारता तद्व्याप्यवत्ताज्ञानप्रयोज्येति नियमा नुरोधेन यदि काञ्चनमयत्वावगाहितायाः तद्व्याप्यवत्ताज्ञानाधीनत्व मङ्गीकरोति तदैतद्दूषणम् । अनुमित्युपनीतभानवादिना तादृशनियमाङ्गी कारेऽनुमित्युपनीतभानमतविशेषस्यैवोच्छेदः, सर्वैरेव तद्व्याप्यवत्ताज्ञानात् तदनुमित्युपगमादिति तेन तादृशनियमो नाभ्युपेयत एवेत्यभिसन्धाय दीधितिकार आह (लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चयमात्रमिति)

[म] नचानुमितेः विषयाभावधीनमप्रमात्वम्, किन्तु हेत्वाभासाधीनम्; यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभासः। नच साध्याभावो ज्ञातः प्रतिबन्धक इति न स हेत्वाभासः।

[दी] (नच साध्याभाव इति) अनुमितेः पूर्वं विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याज्ञानादिति भवतैवोक्तत्वादिति भावः।

उक्तस्थले पक्षनिष्ठस्य काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभावस्यानुमित्याभासताप्रयोजकत्वेऽप्यनुमित्याभासताया हेत्वाभासाधीनत्वनियमो न सिद्ध्यतीति नोक्तयुक्त्या बाधस्य हेत्वाभासतासिद्धिरित्याह मूले (नचेति) अप्रमात्वं—भवतोच्यत इति शेषः। " नच साध्याभाव " इत्यनन्तरं प्रकृत इति पूरणीयम्। " प्रतिबन्धक " इत्यनन्तरं भवितुमर्हतीति।

अत्र कुत इत्याकांक्षायामाह दीधितौ (अनुमितेः पूर्वमिति) यद्यप्यनुमितेः पूर्वं साध्यज्ञानासम्भवेऽप्यन्यदा विशिष्टसाध्यज्ञानेनाभावज्ञानसम्भवात्तस्यानुमितिविरोधितया दर्शितबाधस्य हेत्वाभासत्वसम्भवः; तथाप्यनुमितेः पूर्वं व्यभिचारज्ञानासम्भवेन प्रकृते व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वासम्भव इति बाधस्य हेत्वाभासत्वं व्यवस्थापयता ' अथे ' त्यादिनाभिहितम्, अतस्तदनुसारेणैव तदभिहितम्। अतएवोक्तं 'भवतैवोक्ततया ' दिति। वस्तुतो यदा बाधग्रहः तदा हेतुमत्ताज्ञानसत्त्वे व्यभिचारज्ञानस्यावश्यकतया बाधबुद्धेः पृथक्प्रतिबन्धकत्वं नास्तीत्यनुमितेराभासत्वं हेत्वाभासाधीनमिति नियमबलेनापि बाधस्य हेत्वाभासत्वं दुरुपपादमित्येव मूलकाराशयः। अनुमित्यात्मकविशिष्टसाध्यज्ञानोत्तरं तदभावज्ञानसम्भवेऽपि तज्ज्ञानपूर्वोत्पन्नायामनुमितौ अप्रतिबन्धकत्वादनुमित्यनन्तरानुत्पादस्य च पक्षे हेतुमत्ताज्ञानसत्त्वे तदा त्मकव्यभिचारज्ञानादेव निर्वाहात् न तदभावस्य हेत्वाभासतेति भावः।

[म] वस्तुतस्तु उपनीतस्यानुमितौ भाने मानाभाव । प्रत्यभिज्ञादौ च प्रतीतिबलेनैव तत्कल्पनम् । अन्यथा पूर्वोपस्थितसकलपदार्थभाने यथार्थानुमित्युच्छेदः ।

अपि चैवं परार्थानुमानेष्वुपनीतभाने बाधितोऽर्थ उपनीतोऽय मम भात इत्युद्भावनादेव विजयेत वादी ।

उद्देश्यानुमितेरप्रतिबन्धात् न तत्र बाधो दोष इति चेत्? तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपि ।

[ग] एतेनानुत्पन्नायामेवानुमितौ विशिष्टसाध्यविषयकमानसादिज्ञान सम्भवेन विशिष्टसाध्याभावज्ञानोत्पत्तावपि न क्षति , व्यभिचारधी सत्त्वादेवनुमित्यनुत्पादनिर्वाहे बाधस्य विरोधित्वान्तरकल्पनाया अनावश्यकत्वादिति भाव ।

तद्रूपावच्छिन्नव्यभिचारस्य तद्रूपावच्छिन्नव्यापकता ग्रहाधीनानुमितावेव विरोधितया उपनीतधर्मविशिष्टसाध्यानुमितौ *काञ्चनमयत्वावच्छिन्नाभावबद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारोऽकिञ्चि*—त्कर इति कथञ्चिद्विशिष्टसाध्यज्ञानाधीनबाधसहवृशायामुक्तानुमि—तेर्वारणाय बाधस्य हेत्वाभासत्वमावश्यकमिति अनुशयादनुमिता वुपनीतस्यैव भान दूषयति मूले (वस्तुतस्त्विति) अनुमितौ उपनीतभाने बाधकमप्याह (अन्यथेति) (यथार्थानुमित्युच्छेद इति) अप्रमभिन्नानुमित्युच्छेद इत्यर्थ । ननूपनीतस्य सकलपदार्थस्य भाने तत्तत्पदार्थबाधनिश्चयाभावस्य सहकारितया तादृशसामग्रीसत्त्वे अप्रमत्वमिष्टमेव, तदसत्त्वे तादृशकारणविरहादेव न अप्रमत्वमित्यत आह (अपिचेति) (इत्युद्भावनादिति) मध्यस्थस्येत्यादि । अन्यथा *वादिप्रतिवादिनो परपक्षवस्तुसाध्यानुमित्यननादसङ्गते । (न तत्र* बाधो दोष इति) यत्र यत्सिद्धिरनुद्देश्या तत्र तद्ज्ञानविरोधी प्रकृते न दोष इति तदुद्भावनात् न वादिविजय इत्यर्थ । (तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपीति)

[म] अत एव यत्र सामान्यतो दृष्टानुमानमेवेतरबाधसहाय विशेषानुमापकम, तत्र बाधकानामाभासत्वे तत्प्रयुक्त सामान्यतो दृष्टस्याप्याभासत्वमिति बाधस्यासाङ्कर्यात् ।

न च यदि विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यस्य प्रतिज्ञा, तदा अर्थान्तरम्; सामान्यविप्रतिपत्तौ तु नेतरत्र बाधकापेक्षेति वाच्यम, स्वार्थानुमान एवैवं बाधासकरम्योक्तत्वात इत्यपास्तम, अनुमित्यप्रतिबन्धेन तत्र बाधस्या दोषत्वात् । ननु पक्षे साध्याभावग्रहवत्साध्याभाव

[ग] प्रकृतहेत्वधीन यत्र यदवगाहित्व तत्र तदवगाहनाविरोधिन काञ्चनमयत्वादिना वह्न्याद्यभावस्य न प्रकृतहेतुदोषत्वामिति प्रकृतहेतोरदुष्टतयानुमितेरप्रमात्वानुपपत्तिर्भवतामपीत्यर्थ । "इतरबाधसहाय"– इतरबाधग्रहसहितम् । "विशेषानुमापक"—अगृहीतबाधस्य विशेषस्यानुमापकम् । "बाधकाना"-इतरबाधग्राहकाणाम् । "आभासत्वे" अप्रमाणत्वे, यस्य बाधो गृहीतस्तस्य वस्तुतोवाधितत्व इति यावत् । (तत्प्रयुक्तमिति) परिशिष्यमाणावशेषबाधप्रयुक्तमित्यर्थ । "आभासत्व"– अप्रमाजनकत्वम् । (अनुमित्यप्रतिबन्धेनेति) स्वरूपसतो बाधस्याप्रतिबन्धकत्वात् ज्ञाने च विशेषानुमापकताया एवानुपपत्तेरिति भाव । "बाधस्य"– विशेषबाधस्य (अदोषत्वादिति) तथा च न तत सामान्यतो दृष्टानुमानस्याप्रमाजनकत्वनिर्वाह इति भाव ।

यद्यपि तादृशबाधावतारस्य कदाचिद्विशेषानुमित्यनुत्पादप्रयोज्यतया तस्य हेतुदोषत्व यत्र तदनवतार तत्रत्याया विशेषानुमितेराभासताप्रयोजकत्व चानपवादमेव, तथापि कदाचिदनुमित्यङ्गत्वादप्रयोजकज्ञानविषयत्वसम्भवे तत एव स्वतन्त्रहेत्वाभासतानिर्वाहे अनुमित्याभासताप्रयोजकत्वाभिधानमनुपपन्नम् । विशेषानुमितिविरोधितया व्यभिचाराद्यसङ्कीर्णहेत्वाभासता च "पक्षधर्मता

[म] व्याप्यग्रहोऽपि दूषको विरोधित्वाविशेषात् । तथा च साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचार, साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यं बाध । साध्याभावव्याप्यश्च वह्नित्वादिकमेवेति चेन्न; पक्षे हि साध्याभावे ज्ञायमाने ज्ञाते वा यदि साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यबुद्धि तदा व्यभिचार एव । अथ पक्षे साध्याभावबुद्धिं विनैव स ; तर्हि हेतुसाध्याभावव्याप्ययोरगृह्यमाणविशेषयो. सत्प्रतिपक्षत्वम् । अथ तुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षो ऽधिकबलेन बाध इति चेन्न, गमकतौपयिकरूपसाकल्यं हि बलम्, तच्च द्वयोर्ज्ञातमिति कथं न सत्प्रतिपक्षत्वम्; गमकताबहिर्भूतश्च न बलम ।

[ग] बलेने " त्यादिना सिद्धान्तयिष्यत एवेति तात्पर्यम् । "दूषक." अनुमितिप्रतिबन्धक । (विरोधित्वाविशेषादिति) साध्याभावस्येव तद्व्याप्यस्यापि साध्यविरोधित्वादित्यर्थ । (साध्याभावसम्बन्ध इति) हेतो रित्यादि । हेतुमत्तया ज्ञायमाने पक्षे साध्याभाववत्त्वमित्यर्थ । "व्यभिचार "—व्यभिचारग्रहविषया दूषणम् । भवत्विति शेष । (साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यमिति) तस्येत्यादि । हेतुमत्तया ज्ञायमानेपि पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वमित्यर्थ । " बाध " बाधविषयैव दूषणम् । तस्य व्यभिचारानात्मकत्वदिति भाव । (वह्नित्वादिकमेवेति) वह्निरनुष्ण इत्यादौ बाधस्थल इति शेष । " व्यभिचार एव "--व्यभिचारग्रह एव । अनुमितिविरोधीति शेष. । (तुल्यबलेनेति) उभयत्र बलपद बलज्ञानपरम् । तथा च यत्रोष्णत्वादिसाधकवह्नित्वादेराधिक्यबलत्वज्ञान तत्र सत्प्रतिपक्षताविरहेण बाधस्यासाङ्कर्यमिति भाव । " तच्च "—व्याप्तिपक्षधर्मतात्मक गमकतौपयिकरूप च । (द्वयोर्ज्ञातमिति) साध्याभावसाधकवह्नित्वादेरिव प्रकृतहेतोरपि ज्ञातम् । अन्यथा कारणविरहादेव अनुमित्यनुत्पादनिर्वाहे बाधस्य हेत्वाभासत्व सिद्धेरित्यर्थ । " गमकताबहिर्भूतम् "—गमकतानौपयिकम् ।

[म] अथ साध्याभावव्याप्यबुद्धेरनन्यथासिद्धत्वं बलम् ! तदा ततः साधनवति पक्षे साध्याभावानुमितावनैकान्तिकत्वमेव । पक्षे साध्याभावग्रहवदिति यदुक्तम्, तदप्यसिद्धम्, तस्य दोषत्वानभ्युपगमात्। अन्यथा हेत्वाभासान्तरतापत्तेः,

[ग] साध्यव्याप्यवत्ताबुद्धेः प्रमात्वं गमकतानैयमिकमपि सम्प्रति पक्षविघटकं वक्तुम्, विरोधिव्याप्यवत्ताबुद्धौ तद्व्याप्यवत्ताबुद्धिप्रमात्वनिश्चयस्योत्तेजकत्वोपगमादिति—साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयदशायां सत्प्रतिपक्षताविरहेण बाधस्यैव दोषत्वम् । बाधश्च प्रमितसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षकत्वम् । नचोभयत्र प्रामाण्याग्रहदशायां यदनुमितिप्रतिबन्धकं तत एव तादृशबाधग्रहदशायामनुमित्य-नुत्पादनिर्वाहेण तादृशबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्तरमप्रामाणिकमिति वाच्यम् ; तादृशप्रतिबन्धके प्रकृतपरामर्शप्रमात्वग्रहस्योत्तेजकत्वेऽभयत्र प्रामाण्यग्रहदशायामनुमितेर्वारणाय प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वादिति शङ्कते (अथेति) " अनन्यथा सिद्धत्वम् "–प्रमात्वम् । " ततः "–साध्याभावबुद्धितः (साध्यमानुमिताविति) बलकविरहेणेति शेषः । " अनैकान्तिकत्वमेव "–व्यभिचारज्ञानमेव । अनुमितिं विरुन्ध्यादिति शेषः ।

इदमापततः, तादृशसाध्याभावानुमित्युत्पादकाले साध्यानुमितेर्व्यभिचारज्ञानेनावारणात् ; किन्तु एकत्र प्रामाण्यग्रहस्थले अन्यत्राप्रामाण्यग्रहोत्पत्त्यैव अनुमित्यभ्युपगमेनोक्तप्रामाण्योत्तेजकतया अनुपगमात्, उभयत्र प्रामाण्यग्रहतदग्रहस्थलयोः अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितविरोधिव्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः प्रतिबन्धकत्वान्तरं निर्युक्तिकमित्येव दूषणम् । (इति यदुक्तमिति) इत्यनेन दृष्टान्तविधया यत्साध्याभावज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण दूषकत्वमुक्तमित्यर्थः । (हेत्वाभासान्तरतापत्तेरिति) पक्षनिष्ठसाध्याभाव[ज्ञान]ज्ञानस्य व्य-

[म] अथ हेतुत साध्यसिद्धिसम्भावनायां व्यभिचारासिद्धि, बाधन हेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचारसिद्धिरित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक्; अन्यथा हेतोरसाधकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहा द्व्यभिचारसिद्धिः, तस्यां च सत्यां हेतोरसाधकत्वधीरित्यन्योन्याश्रय इति चेन्न ; साध्यसिद्ध्युन्मुखहेतुज्ञानस्य प्रमितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेन व्यभिचारज्ञानतया दूषकत्वात् । तथापि व्यभिचारे साध्याभावप्रमा तन्त्रम्, तां विना तदभावादिति सैव दोष इति चेत सत्यम्, किन्तु साध्याभावप्रमा व्यभिचारज्ञानत्वेन दूषिका, क्लृप्तत्वात्; न स्वतन्त्रा । अत एव पक्षे साध्याभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्, न तु साध्याभावसमानाधिकरणसाधनज्ञानत्वेनेति प्रत्युक्तम्; तस्य लघुत्वेप्यक्लृप्तत्वात् । अप्रत्यक्षादौ प्रमामात्र प्रति स्वातन्त्र्येण बाधा दोषत्वेन क्लृप्त इत्यनुमितावपि स एव दोष इति चेन्न; अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनात् ।

[ग] भिचारानात्मकतया बाधत्वस्यापि तत्रानुपगमेन क्लृप्तेऽनन्तर्भावादिति भाव । (हेतुत साध्यसिद्धिसम्भावनायामिति) हेतोस्साध्यसाधक प्रमाविषयत्वसम्भावनायामित्यर्थ । (व्यभिचारासिद्धिरिति) तादृश प्रमाविषयत्वस्याव्यभिचारनियतत्वादिति भाव । व्यभिचारा देवासाधकत्वसिद्ध्यभ्युपगमे दोषमाह (अन्यथेति) बाधसिद्धिरेव व्यभिचारासिद्धिरिति नोपजीव्योपजीवकभाव इति दूषयति (नेति) (सैव दोष इति) सा तत्त्वेनैव लाघवात् प्रतिबन्धिका, न तु व्यभिचारज्ञानतया, व्यभिचारस्य गुरुशरीरत्वादित्यर्थ । पक्षातिरिक्ते हेतुसाध्याभाववत्त्वग्रहदशायामनुमितिवारणाय व्यभिचार धिय प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वाद्गौरवमकिञ्चित्करम्, साध्याभाव प्रमाया. प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पन एव च गौरवमिति दूषयति (सत्यमिति) साध्याभावप्रमा प्रतिबन्धिकेत्यादि । (अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनादिति) प्रत्यक्षादौ साध्याभाववत्त्वपक्षकत्वपर्यन्तज्ञानस्य

[म] उच्यते, पक्षे साध्याभावनिश्चय साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयात्, ज्ञानमात्रादर्थनिश्चये प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यम्, भ्रमत्वेन ज्ञातादर्थनिश्चय प्रसङ्गाच्च। तथ चोपजीव्यत्वेनाधिकबलत्वेन वा पक्षे साध्याभावज्ञान स्य प्रमात्वनिश्चये स व्यभिचारो

[दी] (तथा चेत्यादि) "अधिकबलत्वेन"—अधिकबलरूपत्वेन, अपेक्षणीय, "व्यभिचार" व्यभिचारनिश्चय,

प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादित्यर्थ। तथा चानुमितौ तज्ज्ञानप्रतिबन्धक तायामुक्तयुक्त्यनवकाशाद्धेतुवृत्तित्वेपि तस्य हेत्वाभासत्व नास्तीति भाव। (पक्षे साध्याभावनिश्चय इति) साध्याभावज्ञाने प्रामाण्यसंशयोत्तर तत्र प्रामाण्यनिश्चयं विना न साध्याभावनिश्चय, तत्संशयसामग्र्यनिवृत्तेरिति स प्रमात्वनिश्चयाधीन, एव प्रमात्वनिश्चय विना अप्रामाण्यसंशययोग्यतया कथञ्चिदुत्पन्नोपि निश्चयो न निश्चयकार्य कारी, अत तस्य निश्चयकार्यकारित्वमपि प्रमात्वनिश्चयाधीनमित्यर्थ। (ज्ञानमात्रादर्थनिश्चय इति) प्रमात्वनिश्चयनिरपेक्षाज्ज्ञानहेतो प्रामाण्य संशयस्थलेप्यर्थनिश्चये तादृशज्ञानाच्च निश्चयकार्येभ्युपगते। "प्रामाण्य ग्रह वैयर्थ्यम्"—तदुपायविचारवैयर्थ्यम्। "अर्थनिश्चयप्रसङ्ग" तत्कार्यनिष्क म्पप्रवृत्त्यादिप्रसङ्ग। द्वितीयाभ्युपगमे दूषणमिद (उपजीव्यत्वेनेति) क्वचित्साध्याभावनिश्चयात्मकव्यभिचारज्ञानत्वरूपे उपजीव्यत्वेनेत्यर्थ।

"अधिकबलत्वेने" त्यत्र बहुव्रीहिभ्रम निराकर्तुं दीधितिकृद्व्याचष्टे (अधिकबलरूपत्वेनेति) अनुमितिप्रतिबन्धरूपनिश्चयकार्यकारिताप्रयोजक-त्वेनेत्यर्थ। एतदुभयस्य प्रमात्वनिश्चयापेक्षायामेव हेतुतया तल्लाभाय प्रमात्वनिश्चयविशेषण पूरयति (अपेक्षणीय इति) निश्चयकार्यार्थ मवश्य स्वीकरणीय इत्यर्थ। प्रमानिश्चयस्य स्वरूपसद्व्यभिचारानिर्वा हकतया व्यभिचारपद तन्निश्चयपरतया व्याचष्टे (व्यभिचार इति) "व्यभिचारनिश्चय" साध्याभावाशो निश्चयकार्यकारिताप्रयोजक

[म॰] नान्यथा। उभयथापि साध्याभावनिश्चयाधीनव्यभिचारज्ञानात् पूर्वं ज्ञात साध्याभावज्ञानप्रमात्वमेव दोष, उपजीव्यत्वात्। यदि च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयो नानुमिति विरोधी,तदा व्याप्तिपक्षधर्मतया हेतुज्ञान विशेषदर्शनत्वेन पक्षे साध्याभावज्ञान परिभूय साध्य

[दी] (साध्याभावनिश्चयेति) साध्याभावो निश्चीयते येन प्रमाण्य निश्चयेन तदर्थ इत्यर्थ ।

[ग] रूपविशिष्टव्यभिचारज्ञाननिर्वाह । तच्च रूप निश्चयत्वमिव निश्चितप्रामाण्यकत्वमपी ति पक्षद्वयसङ्गति । व्यभिचारज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयात्मकतया तदधीनत्वकथनासङ्गते साध्याभावनिश्चयपद करणव्युत्पत्त्या तत्प्रमात्वनिश्चयपरतया वर्णयति (साध्याभाव इति) व्यधिकरणबहुव्रीहिस हिष्णुतया साध्याभावस्य निश्चयो यस्मादिति न व्याख्यातम् । तदधीनत्व च तन्निर्वाह्यनिश्चयकार्यकारिताप्रयोजकरूपवत्त्वम्। एतच्चेदानीं ज्ञानयो क्रमिकत्वे हेतुत्वेनाभिमतम्।

" पूर्वं ज्ञात " मिति च मूल तज्ज्ञानभिन्नज्ञ नविषयीभूतमित्यर्थकम्। (उपजीव्यत्वादिति) स्वरूपे प्रतिबन्धकत्वे चेत्यादि । एतच्चदानीं दोषत्वहेतुतयोपात्तम्।

ननु वह्निरनुष्ण इत्यादौ साध्याभाववत्ताज्ञानादेवानु मित्यनुत्पादनिर्वाहात् तत्प्रमात्वधिय स्वरूपतोऽविरोधित्वेन तत्प्रमात्वस्य हेत्वाभासता नोपपद्यत इत्याशक्य प्रमात्वज्ञानस्यानु मितौ स्वत प्रतिबन्धकत्व व्यवस्थापयति (यदि चेति) साध्याभाववत्ताबुद्धेरनुमितिसाध रणतद्विशिष्टधीप्रतिबन्धकतया तस्या परामर्शेन विशेषदर्शनात्मकेनापि न परिभवसम्भव, तत्प्रतिबन्धकसत्त्वे कस्यापि

[ग] साधयेदेव, पर्वते धूम इव वह्निं । न च साध्याभावबुद्धिरेवागृह्यमाणविशेषा सत्प्रतिपक्षवत् प्रतिबन्धिकेति वाच्यम्, रजते नेदं रजतमिति ज्ञानेऽपि विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य, शङ्खे पीतत्वज्ञानेऽपि शुक्लत्वस्य चानुमानात् । बाधितावस्थेन पक्षे साध्याभावज्ञानादनुमानोच्छेदप्रसङ्गाच्च । अथ पक्षे साध्याभावप्रमैव साध्याभाववद्धेतुविषया व्यभिचारज्ञानत्वेन दोषः, न तु तस्याः प्रमात्वज्ञानमपीति चेत्? तर्हि प्रमायाः अप्रमात्वज्ञाने भ्रान्तानुमितिर्न स्यात्, न स्याच्च पक्षे साध्याभावज्ञानप्रमात्वभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धः । ननु पक्षेऽपि तत्र साध्याभावप्रमेति भ्रम न स्वतो दूषकम्, फलमत्त्वात् पक्षे साध्याभावनिश्चयं कुर्वन् व्यभि-

[ग] हेतो कार्योत्पादकत्वाय गादित्याशङ्क्य निराकरोति (न चे) त्यादिना । "अगृह्यमाणविशेषा" अगृहीताप्रामाण्या (रजते नेद रजतमितीति) अप्रामाण्यज्ञानविनिर्मोकादि । (विशेषदर्शनेनेति) परामर्शरूपेणेत्यादि । (अनुमानादिति) तथा च विशेषादर्शनविशिष्टत्वेनैव साध्याभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमुपगन्तव्यमित्यनुमितिमात्र एव प्रमात्वेनानिश्चितसाध्याभावधियोऽविरोधित्वमिति भावः । प्रमात्वेन साध्याभावज्ञानमेवानुमितिप्रतिबन्धकम्, अतो न पीतत्वादिभ्रमदशायामपीतत्वानुमित्यनुपपत्तिः ; तत्प्रतिबन्धकतापि व्यभिचारज्ञानविधयैव, न स्वातन्त्र्येणेति न तद्विषयस्य बाधहेत्वाभासतेति शङ्कते (अथेति) (तर्हीति) वस्तुगत्या प्रमाया एव प्रतिबन्धकत्व इत्यर्थः । प्रमाभूतसाध्याभावज्ञानमनुमितौ स्वतः प्रतिबन्धकम्, तथापि तत्प्रमात्वबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमफलम्, वह्निरनुष्ण इत्यादौ वह्न्यादौ उष्णत्वादिनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वनिश्चयेऽप्यनुमित्युपगमात् निश्चयदशायां व्यभिचारज्ञानादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहात् ; शङ्खः पीत इत्यादौ चापीतत्वाद्यनुमिते व्यभिचारधीसत्त्वेऽपि नानुपपत्तिः ; साध्याभावांशे अगृहीताप्रामाण्यकत्वस्य व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतायां निवेश्यत्वादिति शङ्कते (नन्विति) (साध्याभावनिश्चयं कुर्वदिति) अनुमितिप्रतिबन्धरूपनिश्चयकार्यकारिताप्रयोजक—

[घ] धारज्ञानद्वारेति चेन्न; अत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानाश्रियमतः साध्यज्ञानानुदयात्, तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । शाब्दादौ तथा दर्शनात् । साध्याभावप्रमाविषयहेतुवृत्तित्वादसाधकत्वेन साध्याभावप्रमाया हेत्वाभासत्वम्। साधारण्येऽपि ज्ञायमानं सत् यदनुमितिं प्रतिबध्नाति तस्यैव हेत्वाभासत्वम् । न च साध्याभावप्रमेति निश्चयदशायां पक्षेसाध्याभावहेतु ज्ञानाद्व्यभिचार इति वाच्यम्, प्रमात्वज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन तद्दशायां तदभावात् । पक्षधर्मतावलेन प्रसिद्धं बाधान्न सिध्यतीति बाधः पृथक्, प्रसिद्धाभाववति

[ग] विशेषणवैशिष्ट्य निर्वाहकमित्यर्थः । साध्याभावज्ञानासत्त्वेऽपि तद्विषयप्रमात्वनिश्चयकाले न साध्यज्ञानमित्यनुभवमालम्ब्य समाधत्ते (नेति) (तस्यैवेति) तस्यापीत्यर्थः (प्रतिबन्धकत्वादिति) तादृशज्ञानकाले व्यभिचारज्ञानानियमोऽग्रे दर्शनीय । शाब्दादिसाधारणबुद्धौ साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि बाधस्यासाधारणहेतुदोषत्वमुपपादयति (हेतुवृत्तित्वादसाधकत्वेनेति) हेतुवृत्तितया विरोधित्वस्यानुमितिमात्रनिरूपितत्वेनेत्यर्थः । हेतुनिष्ठसाध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वपर्यन्तस्य न दूषकत्वमभिसन्धायाह (साधारण्येऽपीति) पक्षे साध्याभावप्रमेति ज्ञाने प्रमात्वघटकतया पक्षे साध्याभाववत्त्वज्ञाने तदपि ज्ञानं व्यभिचारज्ञानरूपमेवेति दोषान्तरज्ञानात्मकं यज्ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स एव दोष इति नियमात् साध्याभावप्रमाज्ञानस्य शाब्दादिसाधारणविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि तद्विषयस्य न हेत्वाभासतेति शङ्कते (न च साध्याभावप्रमेति) हेतुमत्त्वग्रहविषयतावच्छेदकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववत्त्वमनवगाहमानाऽपि पक्षनिष्ठविषयतया साध्याभाववद्वृत्तित्वावगाहिनि पक्षे साध्याभावप्रमेति निश्चयस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्याभावनिश्चयोपजीव्यस्य सम्भवात्तोक्तप्रमाज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानरूपतेति समाधत्ते (प्रमात्वेति) पक्षनिष्ठसाध्याभावस्य बाधत्वमभ्युपेत्यापि बाधस्य पार्थक्यं व्यवस्थापयति (पक्षधर्मताबलेनेत्यादिना)

[घ] अथेदं तादृश—साध्याभावज्ञान

(ग) साध्याभाववद्वृत्ति प्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताभिप्रायेण तत्प्र-
मापकस्य दोषतया अतो हेतु पूर्वोक्ततया दीधितौ पश्चात् वाच
हेतुरूपत्वात् (अथेदं नित्यादिना) (साध्याभाववानिति)

अत्र साध्याभाववदवृत्तित्वमनवच्छिन्नं लक्षणम्, अतो न कपिसंयोगा-
भाववद्वृत्तावतिव्याप्तिः । न च— अनवच्छिन्नत्वानवगाहिनोऽपि
साध्याभाववत्ताज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वानवगाहिनो तद्रूपाप्रतिबन्धक-
तयाऽनवच्छिन्नत्वाविवक्षायां साध्याभाववद्वृत्तेरपि दोषत्वं दुर्वारमिति
वाच्यम् ; प्रतिबन्धकीभूताभावज्ञाने नियमतोऽवच्छेदकांशे साध्य-
त्वप्रकारकतयाऽनवच्छिन्नत्वावगाहनात् । अन्यथाऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञान
कालीनज्ञानस्यापि विरोधित्वज्ञानाभावविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्व-
स्यैवानन्त्यतया गौरवात् । तदपेक्षयाऽनवच्छिन्नत्वावगाहितया तथात्वे
लाघवात् । पूर्वं तत्राव्याप्यवृत्तित्वज्ञानप्रकारकानवच्छिन्नवृत्तितया
नवगाहिनोऽभाववत्ताज्ञानस्य अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानात्मप्रतिबन्धकतया
विशेष । देशकालरूपावच्छेदकावच्छेदेन तदभाववत्ताज्ञानस्य
तदवच्छेदेन तद्वत्ताज्ञाने प्रतिबन्धकतायास्तत्त्वम् अव्याप्यवृत्तित्व
ज्ञानोत्तेजकताकल्पनापत्तेः, अव्याप्यवृत्तित्वेन ज्ञातयोरपि भावा-
भावयोरेकावच्छेदेनैव ताऽनिश्चयात् । न च— अनवच्छिन्नवृत्तित्वा-
वगाहित्वेनाभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे तत्र संयोगवान्, तदभा-
ववांश्चेति समूहालम्बने संयोगाभावांशे तादृशविरोधिताप्रसङ्गः, तस्य
व्याप्यवृत्तित्वानवगाहित्वादिति वाच्यम्, समूहालम्बनस्य कोटिद्वयसामाना-
धिकरण्यविषयकतया विशेषणानिर्धारणेन तादृशविरोधित्वात् । अथ
तथापि अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविशिष्टस्य व्याप्यवृत्तित्वानवगाहिनोऽ-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम् ; तथापि पृथिवीत्वसंयोगाभाववत्त्वे नातिप्रसङ्गः ;
इति निश्चयस्य साध्यतावच्छेदकप्रतिबन्धकतायामव्याप्यवृत्तित्वज्ञानकालीनज्ञान

[ग स धारणत्वेन तदतिरिक्तवृत्तित्वात् । अन्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले पक्षनिष्ठानवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वमेव बाध । तद्विषयकत्वञ्च प्रतिबन्धकज्ञाने नियमेन । साध्याभावधर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वभ्रमासमानकालीननिश्चयवृत्तित्ववैशिष्ट्य सामान्यलक्षणप्रविष्टविषयताया निवेश्य शुद्धविशेषणतया साध्याभाववत्पक्षस्यैव बाधत्वमुपपदनीयम् । गुणे संयोगाभावोऽव्याप्यवृत्तिरिति भ्रमसमानकालीनस्यैव संयोगाभाववद्गुणनिश्चयस्य विरोधिताशून्यत्वेन तादृशविशेषणविशेषितविशिष्टविषयताया नानतिरिक्तवृत्तित्वविरहान्निरुक्तसंयोगाभाववद्गुणसाधारणत्वमव्याहतमेवेति केचित् ।

अनवच्छिन्नसाध्याभाववद्देशकालरूपपक्षनावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववत्व तदवच्छेदेन साध्यसाधने बाध । एव पक्षतावच्छेदकधर्मे अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वभान यत्रोद्देश्य तत्र पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्याभाववत्वम्, यत्र च तादृशधर्मसामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसिद्धिरुद्देश्या तत्र तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वं न बाध इति विशेषो बोध्य ।

पक्षे साध्यस्य यादृशसम्बन्धेनानुमितिविषय तत्सम्बन्धपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकोभावो विवक्षणीय । अत्र च यत्र संयोगादिना साध्यानुमितिरुद्देश्या तत्र संयुक्तसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यापि विरोधितया बाधान्तर्गतत्वात्पर्याप्तिनिवेश । अत्र संयुक्तसंयोगादिरूपपरम्परासम्बन्धेनानुमितिविषय तत्र शुद्धसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावो न बाध , पक्षविषयतानिरूपितसंयोगादिविषयताया साक्षात्सम्बन्धविषयतानिरूपितत्वाय पक्षे संयोगादे साध्यसम्बन्धताविरहात् । धर्मितावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसंयोगादिना साक्षात्सम्बन्धेनानुमाने च तादृशाभावो बाधोऽत्र । उक्तरीतिरप्यनुसर्तव्या ।

[दी] साध्यवदन्यो वा पक्षः, पक्षावृत्ति साध्यम्, पक्षे साध्याभावः,

[ग] (साध्यवदन्यो वेति) तद्वत्त बुद्धौ तदत्यन्ताभावस्येव तद्भेदस्यापि धियो विरोधित्वादिति भावः । एवञ्च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेनानुमितिधीकारे तत्सम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे च तत्र साध्यवद्भेदस्यैव बाधत्वं बोध्यम् । वाकार साध्याभाव साध्यवद्भेदयोः पृथक्पृथक्पक्षे विशेषणता, न तु मिलितयोरिति लाभाय । " पक्ष " पक्षतावच्छेदकविशिष्ट । (पक्षावृत्तिसाध्यमिति) पक्षावृत्तित्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थ ।

यद्यपि पक्षः साध्यवानित्यनुमितौ पक्षे साध्यस्याधिकरणत्वमेव संसर्गतया भासते, न तु साध्ये पक्षवृत्तित्वम्, तथा सति पक्षे साध्यस्येव साध्येपि पक्षस्य प्रकारतापत्तेरिति तादृशानुमितौ साध्यं पक्षावृत्तीति ज्ञानस्य ग्राह्याभावज्ञानविधया न विरोधित्वम्, तथापि पक्षः साध्यवान् पक्षे साध्य नेति ज्ञानयो समशील्योरेकस्य यत्प्रतिबध्यत्वमपरस्यापि तत्प्रतिबध्यत्वमनुभवसिद्धमित्य शयेनैतदुक्ति । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टसाध्यस्यापि तुल्य युक्त्या बाधता बोध्या । एतच्च प्राचीनमतानुसारेण ।

वस्तुतस्तु—तदीयतत्संसर्गावगाहिबुद्धौ तत्सम्बन्धावच्छिन्न तदभाववुद्धे प्रतिबन्धकत्वमिति संसर्गधिया यद्भासते तत्संसर्गस्य विशिष्टबुद्ध्यविषयतयाऽऽधाराधेयभावसंसर्गकबुद्धौ आधाराधेयभावभाव ज्ञानप्रतिबन्धकताया अप्रामाणिकत्वात्पक्षवृत्तित्वाभावघटितस्य न दोषता । अत एव मे यथामतमित्यभिधास्यते । एतन्मते अवृत्तित्वविशिष्टसाध्यस्यासिद्धिविशेषात्मकस्यापि बाधरूपता बोध्या, दक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तत्वात् ।

विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येपि प्रतिबन्धकत्वमक्षतमित्याशयनाह (पक्षे साध्याभाव इति) आधेयतया पक्षेण पक्षवृत्तित्वेन वा

[दी] पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादिकम्, साध्यादेः पक्षावृत्तित्वादिकम्, साध्यवत्सामान्यादेः पक्षान्यत्वादिकम्, विशिष्टसाध्ये पक्षादेर्वैशिष्ट्याभाववत्त्वादिकं यथामतं पक्षे साध्यवत्त्वज्ञानस्य साक्षाद्विरोधि प्रत्येकमेव बाधः । तन्निश्चयश्च विरोधिनिश्चयत्वेन दोष

[ग] विशिष्टस्साध्याभाव इत्यर्थः । तादृशसाध्यवद्भेदोपि बोध्यः । (पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादिकमिति) साध्याभावाधिकरणत्व साध्यवद्भेदाधिकरणत्वञ्चेत्यर्थः । अधिकरणतावृद्धया पूर्वस्माद्भेदो बोध्यः । एतदपि प्राचीनमतेन । " साध्यादे " रित्यादिना साध्यसम्बन्धपरिग्रहः । " पक्षावृत्तित्वादिक " मित्यादिना अवृत्तित्वपरिग्रहः । आदपदाभ्यां साध्यतावच्छेदकस्य पक्षनिष्ठत्वन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादि परिग्रहो वा । एतदपि सर्वं प्राचीनमतेन । भेदप्रतियोगित्वभेदानुयोगित्वयोः समशीलतया एकतरज्ञानं यत्र विरोधि अपरज्ञानमपि तत्र तथेत्याशयेन ह (साध्यवदिति) साध्यवत्त्वव्याप्यकानुयोगिताकत्वादि विशिष्टपक्षभेदादिकमित्यर्थः । आदिपदाभ्यां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्यवत्सामान्यनिष्ठभेदप्रतियोगित्वपरिग्रहः । वक्ष्यमाणलक्षणे विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्यानिवेशात् विशिष्टपक्षता यग्रहाविरोधित्व दिविक्षेपणसार्थक्यमिति सूचयितुमाह (विशिष्टेति) आदिपदाभ्यां विशेष्यस्य पक्षावृत्तित्वादिपरिग्रहः । विशिष्टस्य पक्षत्वे विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववत्त्वादिकमपि बोध्यम् । मूलकृता ग्राह्याभावबुद्धेः प्रमात्वग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वमन्यत्र कल्पितमिति " शाब्दादौ तथा दर्शना" दित्यनेनाभिहितं, अत उक्तबाधज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यैव तथात्वमित्याह (तन्निश्चय इति) (विरोधिनिश्चयत्वेनेति) धर्मिणि ग्राह्याभावविषयकत्वेनेत्यर्थः । तथात्वे मानं विरोधिताया सर्वानुभवसिद्धत्वादेरिति भावः ।

[र्दा] विशेषयजन्मज्ञानमात्र एव विरोधि । अत एवानन्वयनिश्चय विरहो योग्यतेत्याचार्याः ।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यमहविरोद्यनुन्नायकत्वे प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यमहाविरोधित्वे च प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यमहावरोधत्वम् ।

[ग] (मात्र एवेति) मात्रपद कृत्स्नार्थकम् । आत्माभावनिश्चयस्य शाब्दबोधविरोधित्वे आचार्यसमतिमाह (अत एवेति) मणिकृता एकपदार्थससर्गे अपरपदार्थनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रमाविषयत्वज्ञानस्य शाब्दधी विरोधित्वमित्याशयेन तत्र तादृशप्रमाविषयत्वाभावरूपयोग्यताया ज्ञानोपयोगिता शब्दपरिच्छेदे स्वीकरिष्यते ।

(प्रकृतपक्षेति) सत्प्रतिपक्षवारणाय प्रथमसत्यन्तम् । पक्षाप्रसिद्धिसाध्याप्रसिद्ध्योर्वारणाय द्वितीयम् । उदासीनवारणाय विशेष्यम् ।

यद्यपि साध्याभाववैशिष्ट्यपक्षादिरूपबाधे विरोध्युन्नायकसाध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षाद्यन्यत्वम्, विशिष्टपक्षादिग्रहविरोधिपक्षतावच्छेदकाभावविशिष्टपक्षाद्यन्यत्व चाप्रसिद्धम्, तथापि यादृशविशिष्टनिरूपितविषयताविरोध्यनुमितिजनकतानवच्छेदकत्वे सति विशिष्टपक्षग्रहत्वस्य विशिष्टसाध्यग्रहत्वस्य च न्यूनवृत्तिर्या विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्य वैशिष्ट्यग्रहत्वान्यूनवृत्ति प्रतिबध्यता तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तादृशत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । शेष पूर्वोक्तदिशावसेयम् ।

अथात्र लक्षणे वह्निमान् ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववद्ध्रदादिरूपबाधेऽव्याप्तिः, तद्विषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताया विशिष्टपक्षग्रहत्वव्यापकत्वात्, न च—पक्षतावच्छेदकादिभेदेन बाधलक्षणस्य भिन्नतया यत्र साध्यमेव पक्षतावच्छेदक तत्र विशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वस्यानिवेशनीयतया नाश्रयासिद्ध्यात्मकबाधासंग्रह इति

[ग] वाच्यम् ; वह्निमान् काञ्चनमयह्रदो वह्निमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभावविशिष्टह्रदादिरूपाश्रयासिद्ध्यादावतिव्याप्तिवारणाय तादृशपक्षकबाधलक्षणे अविरोधित्वस्यावश्यं निवेशनीयतया तत्रत्याश्रयासिद्ध्यादिरूपबाधेऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न,— आश्रयासिद्ध्यात्मकस्य तस्यालक्ष्यत्वात् । लक्ष्यत्वे तूद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकनातिरिक्तविशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्तःपातिप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदक——विषयिताकत्वस्याविरोधित्वान्तसहितविरोधित्वान्तेन विवक्षणीयत्वात् । काञ्चनमयह्रदो वह्निमानित्यादौ आश्रयासिद्ध्यादिज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदिका नोक्तोद्देश्यतावच्छेदकताभिन्ना विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यबोधीयविषयतान्तःपातिनी प्रकारतेति तद्व्युदासः । उक्तपक्षाप्रसिद्धिरूपबाधबुद्धेश्च तादृशप्रकारताभिन्ना या विधेयमुद्रयोक्तविशिष्टवैशिष्ट्यविषयतान्तःपातिनी साध्यप्रकारता तस्या अपि ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्न्यादिप्रकारतात्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् न तादृशबाधासंग्रहः । प्रकारतायामुक्तविशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालिज्ञानवृत्तित्वमुपेक्ष्य तादृशविषयतान्तःपातित्वनिवेशाच्च न काञ्चनमयह्रदो वह्निमान् ह्रदश्च काञ्चनमय इत्येतादृशज्ञानीया या विधेयमुद्रया प्रकारता तस्या ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकाञ्चनमयत्वादिप्रकारतात्वे नाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेऽप्यतिप्रसङ्गः ।

ननु—तथापि पर्वतो वह्निव्याप्याभाववह्न्यभाववोभयवानित्यादौ वह्निव्याप्यवत्पर्वतबाधेऽव्याप्तिः, तस्य वह्निमत्पर्वतरूपविरोध्युपस्थापकत्वादिति चेन्न,— विरोधित्वान्तघटकप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया विरोध्युपस्थापकत्वानवच्छेदकत्वमनिवेश्य प्रतिबन्धकतायां स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितविरोधितावच्छेदक——विषयत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविष——यित्वानवच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वात् । प्रकृते च वह्निव्याप्याभाववज्ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताव्यपदेनोपा—

[दी] पक्षादे· साध्यासमानाधिकरणधर्मत्वादिकमपि बाध एव । साध्याभाववत्पक्षादिज्ञानप्रमात्वन्तु न बाध, तज्ज्ञानस्य पक्षादौ साध्याभावादेरनवगाहित्वे विरोधिविषयत्वाभावात् ;

[ग] दायोक्तबाधे लक्षणसमन्वयसम्भवात् । तथाहि—तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदक न वह्न्यभाववत्पर्वतज्ञानत्वम्, किन्तु वह्निव्याप्याभाववत्पर्वतज्ञानत्वमेव, अत तादृशनिश्चय प्रतिबन्धकताया वह्न्यभाववत्पर्वतज्ञानविरोधिवह्निमत्पर्वतोन्नायकतावच्छेदकवह्निव्याप्यवत्पर्वतविषयित्वावच्छिन्नत्वेपि वह्निव्याप्याभाववत्पर्वतज्ञानविरोधिवह्निव्याप्यवत्पर्वतोन्नायकतावच्छेदकवह्निव्याप्यव्याप्यवत्पर्वतविषयकत्वानवच्छिन्नत्वमक्षतमेव । तथा च उद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्तविशिष्टपक्षसाध्यवैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्त पातिप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपिता सती स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयित्वानवच्छिन्ना या प्रतिबन्धकता तदवच्छेदकत्व निरूपितविषयिताकत्वमिति निष्कर्ष ।

ननु—पक्षादौ साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्यानुमितिविरोधितया साध्याभावाभावत्वेन साध्याद्यनवगाहिन तस्य साध्याभावव्याप्त्यनवगाहित्वेन साध्याभावाननुमापकतया च तद्विषयेतिव्याप्तिरित्याशङ्का इष्टापत्त्या परिहरति (पक्षादेरिति) मूलोक्तसिद्धान्त दूषयति (साध्याभाववदिति) (पक्षादाविति) पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न इत्यर्थ । (अनवगाहित्व इति) तत्र तमनवगाह्यापि भ्रमभिन्नत्वस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य चावगाहनसम्भवादिति भाव । ननु—साध्याभाववति पक्षे साध्याभावप्रकारकमिदमित्याकारकस्य विरोधिविषयकप्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया निर्विवादतया तद्विषयस्य

[दी] अवगाहित्वे तु तद्विषयकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् ; प्रमात्व निश्चयस्यान्यत्र प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाच्च । सर्वत्र निश्चयस्य हेतुत्वे प्रतिबन्धकत्वे च भ्रमत्वाग्रहः, संशयसाधारणज्ञान

[ग] साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वस्य हेत्वाभासता निष्प्रत्यूहैवेत्यत आह (अवगाहित्वेत्विति) (तद्विषयकत्वेनैवेति) पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षे साध्याभावावगाहित्वेनैवेत्यर्थः । एवकारेण प्रतिबन्धकतावच्छेदके प्रमात्वघटकेतरांशविषयतानिवेशव्यवच्छेदः, तन्निवेशे गौरवात्, तद्विषयकज्ञानस्यापि विरोधिताप्रयोजकविरोधिविषयताश्रयत्वेन प्रतिबन्धकतया तदसंग्रहापत्तेरिति भावः । साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्व विषयकत्वे अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वेपि मेयत्ववि- शिष्टव्यभिचारादेरिव तादृशविशिष्टान्तरघटितत्वेन न दोषतासम्भव इति बोध्यम् । ननु—विरोध्यविषयकस्यापि धर्मिणि साध्याभावप्रमा विषयकज्ञानस्य शाब्दादौ विरोधितादर्शनात् अनुमितावपि तत्प्रति बन्धकत्वमव्याहतमेव, तदुक्तं मूलकृता "शाब्दादौ तथा दर्शना"दिति, अत आह (प्रमात्वनिश्चयस्येति) (प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादिति) शाब्दबोधादावपि तत्प्रतिबन्धकत्वानुभवस्य तुल्यन्यायेनासिद्धत्वादिति भावः । ननु—साध्याभावज्ञानसत्त्वेपि तत्राप्रामाण्यग्रहेऽनुमित्युत्पत्ते- रनुमितौ साध्याभावज्ञानं न प्रतिबन्धकम्, अपि तु तत्प्रमात्वग्रह एवेत्यत आह (सर्वत्रेति) "भ्रमत्वाग्रह"—संशयसाधारणभ्रमत्वज्ञानत्वाव- च्छिन्नाभावः । प्रयोजक इत्यन्वय । प्रयोजकत्वञ्चावच्छेदकत्वम् । अत्र हेतुत्वोपादानं दृष्टान्तत्वेन । अत्र ज्ञानसामान्यमनुपादाय निश्चयरूपवि- शेषोपादानव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति (संशयसाधारणेति) ननु साध्या- भावनिश्चयस्य तद्धर्मिकभ्रमत्वग्रहाभावविशिष्टस्य विरोधित्वापेक्षया साध्याभावज्ञानप्रमात्वग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वमुचितमित्याशङ्कां

[दी] मानस्य तथात्वे तु भ्रमत्वानिश्चय प्रयोजक । अन्यथाकाक्षाहृति साध्यत्वादिनिश्चयहेतुमतिहेतुपरामर्शादीना प्रम त्वनिश्चयो योग्यता व्यभिचारज्ञानादीना च प्रमात्वज्ञान प्रयोजक भवेत् । शङ्खादौ शुक्लत्वाभावभ्रमे च शुक्ल्याद्यनुमितिर्न विना तदप्रामाण्यग्रहम् । न हि स्वरूपसत्यपि बाध निश्चये शाब्दमानसादिज्ञानमुत्पद्यते ।

[ग] निराकर्तुं प्रतिबन्दीमाह (अन्यथेति) (प्रयोजकम्भवेदिति) यथेपयोग कार्यजनने कार्यप्रतिबन्धे चेति पूरणीयम् । तथा च यथाकाक्षाज्ञानादिसत्त्वे तत्प्रमात्वग्रहेपि न शाब्दबाधात्पत्त्यादिरित्यगृहीत प्रामाण्यकस्यैवा काक्षादिज्ञानस्य करणत्वादिकम्, तथा साध्याभावनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वग्रहेपि न साध्यज्ञानप्रतिबन्ध इति अप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टस्य साध्याभावनिश्चयस्यैव तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमिति भाव । ननु शङ्खादा श्वैत्याभावादिभ्रमे अप्रमात्वज्ञान विनापि श्वैत्याद्यनुमितेर्न साध्याभाव ज्ञानस्य साध्यग्रहविरोधितेत्यत आह (शङ्खादाविति) (विना तदप्रामाण्यग्रहमिति) फलानुरोधेन तत्र भ्रमत्वज्ञानस्यैव कल्पनादिति भाव । प्रमात्वेनानिश्चीयमानापि अप्रमात्वेनागृह्यमाणा ग्राह्याभावधी शाब्दबोधादिप्रतिबन्धिकेति भवतामप्यनुमतम्, विशेषदर्शनत्वेन लिङ्गपरामर्शस्यैव साध्याभावज्ञानपरिभावकताया भवदभिमतत्वात्, तथाच शाब्दबोधादौ तत्प्रतिबन्धकताभौव्ये अनुमिति साधारणानुगतरूपस्यैव तत्प्रतिबद्ध्यतावच्छेदकत्वात्तत्र विपरीत ज्ञाने भ्रमत्वज्ञानकल्पनया अनुमित्युपपादनमेवोचितम्, अन्यथा शाब्दबोधादिसाधारण विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकगर्भानु — — — मित्यन्यत्वस्य निवेशनीयतयानुमितौ साध्याभावज्ञानप्रमात्वबुद्धे प्रतिबन्धकत्वान्तरस्य कल्पनीयतया गौरवात्, अनुमित्यन्यत्वस्य विपरीतज्ञान प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे आश्रयासिद्धिज्ञानकाले अनुमित्यापत्ते, पक्षतावच्छेदकादिव्याप्यवत्ताज्ञानीयानुमित्यजनकतया तद्वि— परीतज्ञानदशाया तच्छाब्दबुद्धयेरिव सदवच्छिन्नपक्षादिविषयकानुमिते भवतोप्यनिष्टत्वादित्याह (न हीति)

[दी] अथ लाघवेन संशयसाधारण समूहत्वज्ञानमेव शाब्दानुमित्यो

[ग] अथ शाब्दबोधे विपरीतनिश्चयाभावो न हेतु, योग्यताज्ञानहेतुतयैवो- पपत्ते, एवञ्चानुमितावपि न तस्य हेतुता, शाब्दानुमितिसाधारण परोक्षानुभवत्वस्य जातिविशेषस्य वा विशेष्ये विशेषणवत्त्व-- रूपयोग्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्, तादृशकारणविरहेणैव बाधितार्थानुमित्यनुदयादिति बाधस्य साक्षादनुमितिविरोधितया हेत्वाभासताभिधानमसङ्गतमित्याशङ्कते (अथेति) (लाघवेनेति) तदभावप्रकारतावच्छेदकतया तद्वत्ताज्ञानत्वरूपजनकतावच्छेदक लाघवेन, तद्वद्भेद दभाव०व्याप्यादिनिश्चय भावानामपि हेतुत्व कल्प नया लाघवेन चेत्यर्थः। वाक्यार्थस्य पक्षे साध्यस्य च निश्चय. शाब्दानुमित्योः पूर्वं नियमतो न सम्भवतीत्यत उक्तं "संशय साधा रण" मिति। एवकारेण विपरीत निश्चयभ न्यवच्छेद। प्रत्यक्ष स्थले अलौकिकप्रत्यक्षत्वमेव बाधादिर्प्रतिबध्यत वच्छेदक मितिभाव। न च--प्रत्यक्षस्थले अलौकिकज्ञानत्वस्य विपरीत ज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकतयैवापत्ते समूहत्वज्ञानहेतुतान्तर कल्पनायामेव गौरवमिति वाच्यम्, इच्छया उत्तेजकत्व प्रत्य- क्षस्थले न तु परोक्षस्थल इति पृथक्प्रतिबन्धकताया सवतो प्याव- श्यकत्वात्, बाधाभावस्य शाब्दबोधादिहेतुत्व मते शाब्दादि सामग्र्या प्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकताया योग्यताज्ञानापेक्षया गुरो र्बाधाभावस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाद्यभावस्य च निवेशनीय तया गौरवाच्च। न च--शाब्दबोधादौ बाधादिधियोऽविरोधित्वे तद्वत्तासंशयद्वितीयक्षणे स्मरणादिरूपतद्वत्तानिश्चये तदनन्तर शाब्द बोधाद्यापत्तिरिति वाच्यम्, यत्र विषये संशयद्वितीयक्षणे कथञ्चि द्विपरीतनिश्चय शाब्दादिजनकारणान्तरसमवधान च तत्रापत्ति वारणाय बाधादिनिश्चयप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वेपि विषयविशेषे लाघवेन योग्यताज्ञानहेतुताया निष्प्रत्यूहत्वसम्भवात्। ...व च

[ग] विशेषे समृष्टत्वज्ञानहेतुतामनभ्युपगम्य बाधबुद्धेः साक्षाद्विरोधित्वं कल्पनाया अयुक्तत्वमित्याशयेनैताहशानुमितिविलयस्योक्तत्वात् । न च साध्यविशेष्यकानुमितेरनभ्युपगमे पृथिव्या जलादिभेदसाध्यकानुमानस्य पक्षैकदेशे साध्यप्रसिद्ध्या सम्भवेपि एकव्यक्तिपक्षकरदितरभेद दिसाध्यकानुमानस्यागतिरिति साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकार आवश्यक इति कथं तदनभ्युपगम इति वाच्यम्, तादृशानुमित्यनभ्युपगमेपि साध्याविषयकव्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिपरामर्शात् विशेषदर्शनरूपात् तादृशलौकिकप्रत्यक्षस्यैव प्रथमं स्वीकरणीयतया तदात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात्तदनन्तरक्षणे साध्यवि-शेषणकानुमितिसम्भवेन सामञ्जस्यात्, विशिष्टसाध्याप्रसिद्धावपि अभावत्वादिसामान्यलक्षणया तेन रूपेण साध्यज्ञानस्य पूर्वं सम्भवेन सा-ध्योपनायकज्ञाननिर्वाहात् प्रथमं साध्यविशेषणकालौकिकप्रत्यक्षसम्भवाच्च ।

इदं तु बोध्यम्—उक्तरीत्या साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमेपि निर्वाहे तादृशानुमितिसामग्र्यन्तराकल्पनप्रयुक्तलाघवानुरोधेन तद-नभ्युपगम उचितः किं तत्र ससृष्टत्वज्ञानहेतुत्वोपरोधेन ? न च साध्यविशेष्यकानुमित्यभ्युपगमेपि तदुत्तरकालीनसाध्यविशेष्यकानुमि-त्यनुरोधेन कल्पसहेतुताकव्यतिरेकपरामर्शादेव कारणतानिर्वाहे कारणताधिक्यविरहान्न गौरवमिति वाच्यम्, तदभ्युपगमे तत्र साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकताकल्पनाधिक्येन गौरवात् । एवं—भेदादिघर्मिकेतरादिरूपप्रतियोगिसंशयात्मकपक्षधर्मिकसाध्यससर्गसन्देहा——ससृष्टत्वज्ञानहेतुतामतेपि साध्यविशेष्यकानुमितिनिर्वाहे, विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविरहेण साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यप्रकारकानुमित्यसम्भवात् ।

एतेन ससृष्टत्वज्ञानस्यानुमितिहेतुतामते महानसीयेतरवह्न्यभाववान् पर्वत इत्येतादृशेतरबाधबलात् शुद्धवह्नित्वादिना व्यापकता

[दी] चेत्, सशयासत्त्वसमये परामर्शोत्पादे सिद्धिसिषाधयिषे विना अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात्, सति विशेषदर्शने सशयायोगादिति ।

[ग] महात् महानसीयवह्निमान् पर्वत इत्याकारिकाया विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जायमानाया अनुमितेरनुपपत्ति , तत्र महानसीयत्वविशिष्टवह्न्यादे प्रागसिद्धया तत्ससर्गज्ञानासम्भवात् । न च वह्नौ महानसीयत्वस्य पर्वते च वह्नेः सशयात्मकससर्गज्ञानादनुमितिर्भविष्यतीति वाच्यम्, तथा सति विशिष्ट विशेषणकानुमितौ विशिष्टससर्गज्ञानस्याहेतुत्वे महानसीयवह्निर्नास्तीति बाध ग्रहदशाया विशिष्टवह्न्यादिविशेषणकानुमितिवारणाय बाधग्रहस्य साक्षात्प्रति बन्धकत्वस्वीकारापत्तेरिति परास्तम्, महानसीयवह्निमान् पर्वत इति वाक्याद्विशेष्य विशेषणमिति रीत्या जायमान शाब्दबोधो यथावान्तरवाक्यार्थभत महानसीयवह्न्यादिबोध विनापि वह्न्यशे महानसीयत्वसशयात्मकात्पर्वते महानसीयत्वविशेष्यतापन्नवह्निकोटिकसशयरूपयोग्यताज्ञानान्निर्वहति, तथा तादृश सशयादेवोक्तस्थले महानसीयवह्निमान् पर्वत इत्याकारकानुमितिनिर्वाहात् । महानसीयत्वविशिष्टवह्निनिर्णय विना प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयरूपकारणाभावान्महानसीयवह्न्यभावभानासम्भवेन नोक्तस्थले सशय सम्भवतीति चेत्, एषोऽनुयोग शाब्दबोधस्थलेऽपि तुल्य स्यात् ।

(सशयेति) साध्यसशयद्वितीयक्षणे यत्र परामर्शोत्पाद तत्र द्वितीयक्षणे विनश्यदवस्थसशयादनुमितेरेतन्मतेऽपि निर्वाहात्। (सशयासत्त्वसमय इति) सिद्धयात्मकपरामर्शद्वितीयक्षणे यत्रानुमित्सा तत्र सिद्ध्यात्मकससृष्टत्वनिश्चयादनुमितेरेतन्मतेऽपि निर्वाहात्। (सिद्धिसिसाधयिषे विनेति) सिद्धिरूपससृष्टत्वज्ञान सिसाधयिषाविरहसहकृत प्रतिबन्धकमिति तदुपगमनिर्वाह य सिसाधयिषोपादानम् । पर मर्शानन्तरोत्पन्नसशयादेव तन्नैतन्मते अनुमितिर्भविष्यतीति शङ्का निराकरोति (सतीति)

[दी] एतेन लाघवं तु प्रमात्वेन निर्णीयमानं बाधज्ञानं विरोधीति परास्तम्। विपरीतमेव लाघवम्। स्फुटतरं च तद्भावसाध्यके। तत्र हि गोत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाभावादिप्रकारकं ज्ञानं बाधनिश्चयः। तथा च गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यप्रकारकत्वज्ञानाभावो भ्रमत्वग्रहविरहः। बाधग्रहश्च

[ग] ननु भ्रमत्वाग्रहविशिष्टबाधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्षया प्रमात्वनिश्चयविशिष्टबाधज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव युक्तम्, तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्वाग्रहापेक्षया तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वग्रहस्य लघुत्वात्; अस्मन्मते प्रमात्वज्ञाने निश्चयत्वस्येव भवन्मते बाधज्ञाने निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया साम्यात्, अभावांशे प्रमात्वेन निश्चीयमानस्य संशयोऽपि बाधनिश्चयकार्यकारी. एवञ्च बाधग्रहसत्त्वे तत्प्रमात्वनिश्चयसत्त्वेऽपि अनुभूयमानानुमितेरनुपपत्तिः, बाधधीप्रमात्वस्य हेत्वाभासता चापि, विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्प्रमात्वनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वात्, यदि बाधज्ञानविशिष्टतत्प्रमात्वग्रहे अनुमित्यप्रतिबन्धके तत्प्रमात्वविषयकत्वसत्त्वेन अतिप्रसक्ततया तस्य न दोषता, तदा पक्षनिष्ठसाध्याभावविषयकत्वस्यापि अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानसाधारण्येन प्रतिबन्धकतातिप्रसक्ततया दोषत्वासम्भव, तत्सम्भवे प्रमितसाध्याभाववत्पक्षादेरेवेति शङ्कां निराकरोति (एतेनेत्यादिना) "एतेन"-प्रमात्वेनाज्ञायमानेऽपि बाधग्रहे शब्दमानसादिज्ञानानुत्पाद अनुभवेन। उक्तलाघवमपि नास्तीत्याह (विपरीतमेवेति) तदभावनिश्चयत्वघटकतदप्रकारत्वापेक्षया प्रमात्वनिश्चयत्वघटकस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वाभावाप्रकारकत्वस्यातिगुरुतया भ्रमत्वज्ञानाभावस्यावच्छेदकतामते अभावद्वयनिवेशाधिक्यस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः। भावसाध्यकस्थले बाधग्रहभ्रमत्वघटकसाध्याभावाभावस्य साध्यात्मकस्य तद्रूप्येणैव निवेशाचादृशस्य भ्रमत्वस्य साध्याभाववति साध्याभावप्रकारकत्वरूपप्रमात्वापेक्षया लघुत्वेनातिस्फुटतरं लाघवमित्याह (स्फुटतरं चेति)(गोत्वाद्यप्रकारकमिति) एतेन वक्ष्यमाणप्रमात्वज्ञानीयनिश्चयत्वा

[दी] पक्षे गोत्वाद्यप्रकारकं ज्ञानम् । तस्य च गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाद्यभाववद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकञ्च न प्रमात्वनिश्चय इति । उक्तप्राय च तथात्वं प्राप्ते प्रतिबन्धकानां कारणानां च

[ग] पेक्षया बाधग्रहनिश्चयत्वस्य विशेषोऽपि दर्शितः । न च प्रमेयत्वादिना गोत्वप्रकारकनिश्चयसङ्ग्रहाय गोत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वं निवेश्यम्, तथा च गोत्वाभाववान् गोत्वाभाववान् वेतिसंशयस्य धर्मिणि गोत्वाभाववत्त्वे नैव गोत्वप्रकारकस्याव्यावृत्तिरिति वाच्यम्; तादृशसंशये धर्मिणि गोत्वत्वेन गोत्वस्यापि नियमतो भानोपगमात् । तेन रूपेण तदुपस्थितिसत्त्वे तेन रूपेण तद्वत्त्वभाने बाधकाभावात् । "गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारक" मित्यादिपदात् गोत्वाद्यभाववद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वरूप प्रमात्वाभावपरिग्रहः । भ्रमत्वाप्रकारकत्वाभिधानं तु भावद्वयकोटिकसंशयाभ्युपगन्तृमतावलम्बनेन । ननु—भावरूपसाध्याभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायां तदभाववतितत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्वतद्वतितत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वाभावयोः समशरीरतया विनिगमनाविरहेण द्वयोरेवाग्रहौ निवेशनीयौ, तदपेक्षया च भ्रमत्वाभावरूपप्रामाण्यतो लघुशरीरतद्वतितत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वग्रहस्यावच्छेदकत्वे लाघवम्; भावद्वयकोटिकसंशयानभ्युपगमात् तन्निश्चयत्वशरीरे प्रमात्वाभावाप्रकारकत्वमेव निवेश्यते, न तु भ्रमत्वाप्रकारकत्वमिति न तदुभयनिवेशननिबन्धनगौरवमिति शङ्कायां प्रतिबन्दीमाह (उक्तप्राय चेति) "उक्तप्राय" उक्तकल्पम् । पूर्वमाकाङ्क्षाज्ञानहेतुमतिहेतुपरामर्शादिधर्मिकप्रमात्वनिश्चयस्य कारणत्वप्रतिबन्धकत्वे आपादिते, न तु प्रमात्वनिश्चयविशिष्टानां तेषामिति प्राय पदम् । "प्रतिबन्धकानां" प्रतिहेतुपरामर्शादीनाम् । "कारणानां" आकाङ्क्षा

[दी] प्रमात्वेन निर्श्चीयमानतया तथात्वापत्तिरिति । न च सति विशेपदर्शने विपर्ययनिश्चयोऽकिञ्चित्करः, तत्सत्त्वेपि विशेपदर्शनेन प्रत्यक्षोत्पाददादिति वाच्यम्; विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरमेव प्रत्यक्षोदयात् ।

[ग] ञ नपरामर्शादीनम् । (तथात्वापत्तिरिति) यथायोग कार्यप्रतिबन्धकत्वस्य कार्यजनकत्वस्य चापत्तिरित्यर्थ । तुल्ययुक्त्या प्रामाण्यनिश्चयेपि निश्चितप्रामाण्यकत्वस्य तत्रापि च तथात्वापेक्षायामनवच्छिन्नप्रामाण्यग्रहधारायाः कार्यग्रहविरोधित्व दावपेक्षिततया स एव न स्यात्, प्रतिबन्धकविशेषणपरम्पराया अनवस्थितिश्चेति तत्र तत्र प्रामाण्यनिश्चयो यदि नापेक्ष्यते तदा तुल्यं प्रकृतेपीति भाव । अगृहीताप्रामाण्यकत्वेन प्रतिबन्धकतामतेपि तद्घटकाप्रामाण्यग्रहे अनिश्चिताप्रामाण्यकत्वविशेषण, तत्र चागृहीताप्रामाण्यकत्वविशेषणमित्येव क्रमेण अनवस्थितिरिति तु नाशङ्कनीयम्; प्रतिबन्धकीभूतनिश्चयविशेषणागृहीताप्रामाण्यकत्वघटकाप्रामाण्यग्रहे निश्चिताप्रामाण्यकत्वानिवेश त्। तत्राप्रामाण्यनिश्चयदशायां कार्यवारणाय तदप्रामाण्यनिश्चयविशिष्टविपर्ययनिश्चयादीनां अगृहीताप्रामाण्यकत्वानवच्छिन्नानां प्रतिबन्धकत्वान्तरस्यैव कल्पनीयत्वात् । तादृशाप्रामाण्यनिश्चये चानिश्चिताप्रामाण्यकत्वावशेषण प्रामाण्यग्राभावस्य विशेषणत्वोपगमात् । तद्वैशिष्ट्यनिवेशफलस्य प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनयोपपादनात् । दूरस्थे धर्मिणि अयं स्थाणुरित्यादि निश्चयनन्तरं करादिरूपविशेषदर्शने सति नायं स्थाणुरित्यादिप्रत्यक्षोत्पत्त्या विशेषादर्शनविशिष्टस्यैव विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकता वाच्या, तथा च परामर्शसत्त्वे विपरीतनिश्चयेनानुमित्यप्रतिबन्धात्तदसत्त्वे च कारणाभावादेवानुमित्यनुत्पत्त्याबाधस्य न हेत्वाभासतेतिशङ्का । नास्येति (नवेत्यादिना विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरमेवेति)

[दी] परैरपि क्वचित्प्रत्यक्षविशेष एव विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव तथात्वोपगमाच्च । न हि शाब्दादिबोधेपि विशेषदर्शनविशिष्टे ... स विरोधी, गौरवात्, मानाभावाच्च । न वा चाक्षुषा प्र ...

[ग] विपरीतनिश्चयानन्तरोत्पन्नविशेषदर्शनाधीनविपरीतनिश्चयनाशे सत्येवे- त्यर्थ । क्षणमात्रस्य तिसूक्ष्मकालतया तद्विलम्बेन फलोपगमेऽनुभवविरोध विरहात् । दूरत्व दिदोषजन्यभ्रमस्य विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले तदनन्तर चास- म्भवेन दोषविशेषाधीनत्वमुक्तत्वाभावभ्रमस्थलत्वात्र विशेषदर्शनाधीनभ्रमत्व महत्कल्पनापेक्षा, तत्कल्पनेपि क्षणविलम्बस्यावश्यकतया क्षणविलम्बे सति पूर्वभ्रमनाशस्यावश्यकतया तत एवोपपत्तेरिति नात्र भ्रमत्वग्रह स्वीकृत । ये पूर्वक्षणे भ्रमसत्वेपि विशेषदर्शनबलात्प्रत्यक्षमङ्गीकुर्वन्ति तेषामपि परोक्ष- ज्ञानप्रतिबन्धकता या विशेषादर्शनवैशिष्ट्यनिवेशो नानुमत, विपरीतनिश्चय सत्वे सति विशेषदर्शने शाब्दादिबोधानुपगमादिति बाध यानुमितिविरोधित्व ध्रुवमित्याह (परैरिति) "प्रत्यक्षविशेष एव" तदिन्द्रियजन्यप्रत्यक्ष एव । 'विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव' तदिन्द्रियजन्यदोषविशेषाजन्यविपरीतनिश्चय- स्यैव । "तथात्वोपगम त्" विशेषादर्शनविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । विशेषणपादप्रयोजनमाह (न वेति) दोषविशेषजन्यविपरीतज्ञानसत्त्वे तद- निवर्तकत्वेन विशेषदर्शनस्याकिञ्चित्करतया तत्सत्त्वेपि समानेन्द्रियजन्यप्रत्य- क्षानुपपत्त्या विशेषादर्शनमपुरस्कृत्यैव तस्य विरोधित्वमिति दोषाविशेषाजन्यत्व विशेषपदार्थेन्तर्भावितम् । उक्तस्थलेप्यय स्थाणुरिति भ्रमोत्पत्तिकाले अय न स्थाणुरिति प्रत्यक्षवारणाय विशेषादर्शनविशिष्टदोषप्रतिबन्धकताया आवश्य कत्वेन तद्विशिष्टविपरीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वमफलमिति बोध्यम् ।

ननु यत्र विपरीतनिश्चयानन्तर तन्निवर्तक विशेषदर्शन, तत्र विशेष दर्शनस्योत्पन्नविपरीतज्ञाननाशकतया विपरीतज्ञानान्तरोत्पादावरोधितया च प्रत्यक्षनिश्चयोपयोगित्वेपि यत्र शङ्खत्वादिदर्शनकाले दोषविशेषजन्य

[दी] भ्रमात्वेन निश्चीयमानतया तथात्वापत्तिरिति । न च सति विशेषदर्शने विपरीतनिश्चयोऽकिञ्चित्करः, तत्सत्त्वेऽपि विशेषदर्शनेन प्रत्यक्षोत्पादादिति वाच्यम्; विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरमेव प्रत्यक्षोदयात् ।

[ग] ज्ञानपरामर्शादीनाम् । (तथात्वापत्तिरिति) यथायोगं कार्यप्रतिबन्धकत्वस्य कार्यजनकत्वस्य चापत्तिरित्यर्थः । तुल्ययुक्त्या प्रामाण्यनिश्चयेऽपि निश्चितप्रामाण्यकत्वस्य तत्रापि च तथात्वापेक्षायामनवच्छिन्नप्रामाण्यग्रहधारायाः कार्यग्रहविरोधित्वादापेक्षिततया स एव न स्यात्, प्रतिबन्धकविशेषणपरम्पराया अनवस्थितिश्चेति तत्र तत्र प्रामाण्यनिश्चयो यदि नापेक्ष्यते तदा तुल्यं प्रकृतेऽपीति भावः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वेन प्रतिबन्धकतामतेऽपि तद्घटकाप्रामाण्यग्रहे अनिश्चिताप्रामाण्यकत्वविशेषणं, तत्र चागृहीताप्रामाण्यकत्वविशेषणमित्येवं क्रमेण अनवस्थितिरिति तु नाशङ्कनीयम्; प्रतिबन्धकीभूतनिश्चयविशेषणागृहीताप्रामाण्यकत्वघटकाप्रामाण्यग्रहे निश्चिताप्रामाण्यकत्वानिवेशात्, तत्राप्रामाण्यनिश्चयदशायां कार्यवारणाय तदप्रामाण्यनिश्चयविशिष्टविपरीतनिश्चयादीनां अगृहीताप्रामाण्यकत्वानवच्छिन्नानां प्रतिबन्धकत्वान्तरस्यैव कल्पनीयत्वात् । तादृशाप्रामाण्यनिश्चये चानिश्चिताप्रामाण्यकत्वाविशेषितप्रामाण्याभावस्य विशेषणत्वोपगमात् । तद्वैशिष्ट्यनिवेशफलस्य प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनयोपपादनात् । दूरस्थे धर्मिणि अयं स्थाणुरित्यादिनिश्चयानन्तरं च दिरूपविशेषदर्शने सति नायं स्थाणुरित्यादिप्रत्यक्षोत्पत्त्या विशेषादर्शनविघ्न्येव विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकता वाच्या, तथा च परामर्शसत्त्वे विपरीतनिश्चयेनानुमित्यप्रतिबन्धात्तदसत्त्वे च कारणाभावादेवानुमित्यनुत्पत्त्याबाधहेत्वाभासतेति शङ्का निरस्यति (नचेत्यादिना) (विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरं

[दि] इति ग्रहस्य परस्परोपरागानवगाहिनो व्यभिचाराविषयकत्वात् । एकत्र व्यभिचाराव्यभिचारयोरेकनिश्चयागोचरत्वात् । पूर्णे च कारणे साक्षादनुमितिविरोधिनो व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वात् । उक्तञ्च ''साध्यादे

[ग] तयोरित्यादि । (इति ग्रहस्येति) इत्याकारकस्यैव तत्रत्यबाधग्रहस्येत्यर्थः । (परस्परोपरागानवगाहिन इति) हेतौ साध्याभावविशिष्टधर्मिवृत्तित्वस्य साध्याभावविशिष्टे धर्मिणि हेतुमत्त्वस्य चानवगाहिन इत्यर्थः । एतच्च व्यभिचाराविषयकत्वे हेतुगर्भं विशेषणम् । विशिष्टव्यभिचारभाने च खण्डशस्तद्घटकभानावश्यकत्वेऽर्थानवगाहिनो ज्ञानस्येव विशिष्टविषयकविशकलितसमूहालम्बनस्याप्यनुमित्यविरोधितया बाध एवानुमितिविरोधीति भावः । ननु तत्र विशिष्टव्यभिचारज्ञाने किं बाधकमित्यत आह (एकत्रेति) (एकनिश्चयागोचरत्वादिति) तदुभयभाने निश्चयत्वस्यैव निर्वाहात्, तदनिर्वाहे च व्याप्तिनिश्चयाभावेनैवानुमित्यनुत्पादादिति भावः ।

ननु विशिष्टस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वादेरिव तद्धर्मिणि साध्याभाववत्त्वादिना सहित तद्धर्मिणो हेतुमत्त्वादिकमपि व्यभिचारः, विशकलिततदुभयज्ञानादपि अनुमितिप्रतिबन्धस्यानुभाविकत्वादित्युक्तस्थलेऽपि व्यभिचारनिबन्धन एवानुमित्यनुत्पाद इत्याशङ्क्याह (पूर्णे चेति) तृतीयलिङ्गपरामर्शसमवधाने सति परामर्शविघटकतयैवानुमितिविरोधिनो व्यभिचारस्वरूपसिद्ध्यादिग्रहस्यानुमित्यनुत्पादानिर्वाहकत्वादित्यर्थः । तथा च तृतीयलिङ्गपरामर्शसमवधाने सति पक्षे साध्याभावग्रहे तादृशबाधादेवानुमितिप्रतिबन्ध इति तस्य हेत्वाभासतेति भावः । तादृशबाधग्रहकाले व्यभिचारज्ञानं न नियतं, तज्ज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानासहकृततयापि बाधस्य सार्थक्यं निष्प्रत्यूहमेवेत्याह (उक्तञ्चेति)

[दी] पक्षावृत्तित्वादिकमपि ग्राध , न च तद्ग्रहेऽपि व्यभिचरवुद्धेरावश्य की, यत्तु अनिश्चितप्रामाण्यस्य ज्ञानस्यार्थनिश्चयरूपत्वे प्रामाण्यनिश्चयवैयर्थ्यम्, अतिप्रसङ्गश्च, तथा च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य निश्चयत्वसम्पत्तयेपेक्षणीयम्त त्प्रमात्वनिश्चय एव प्रतिबन्धक , प्राथमिकत्वादुपजीव्यत्वाच्च, न तु चरमभावि तदधीन व्यभिचारज्ञान, इति, तत्तुच्छ, तस्य प्रतिबन्धकत्वेनाक्लृप्तत्वात् , अगृहीताप्रामाण्यकत्वेनैव निश्चयस्य स्वकार्यकारित्वात्, अन्यथानवस्थानात्, अप्रामाण्यशङ्कानिवर्तकत्वेन च क्वचित्प्रामाण्यग्रहोपयोगात्, संशयसाधारण स्य व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वाच्चे'' ति ।

[ग] ''न च ' नहि ' ' तद्ग्रहेऽपि'' तादृशबाधादिग्रहकालेऽपि । (व्यभिचार बुद्धेरावश्यकीति) धर्मिणि साध्याभाववत्त्वस्यैव साध्ये धर्मवृत्तित्वस्य व्यभि चारघटकत्वादिति भाव । साध्याभाववुद्धे प्रमात्वस्य व्यभिचारज्ञानोपजा व्यज्ञानविषयतया हेत्वाभासत्वमिति यन्मूलोक्तं तद्दूषयितुमुपन्यस्यति (यत्त्विति) ' निश्चयरूपत्वे'' तत्कार्यकारित्वे । ''अतिप्रसङ्ग ' गृहीताप्रामाण्य कज्ञानस्य तथात्वप्रसङ्ग । (तत्प्रमात्वनिश्चय एवेति) विरोध्यविषयकोऽपि ति शेष । (प्रतिबन्धक इति) अनुमितावित्यादि । प्राथमिकत्वं कादाचित्कमित्यत (उपजीव्यत्वादिति) ''नत्वि त्यादिना व्यभिचारज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिब न्धकत्वमेव व्यवच्छिन्नम् व्याप्तिज्ञानविरोधितायामविवादात्, अन्यथा व्यभि चारस्य हेत्वाभासतानुपपत्ते । ''तस्य ' पक्षे साध्याभावबुद्धिप्रमात्वनिश्चयस्य। (अक्लृप्तत्वादिति) व्यभिचारज्ञानस्य च पक्षातिरिक्ते साध्याभावहेतुमत्तावगा हिज्ञानात् यत्रानुमित्यनुत्पादस्तत्र प्रतिबन्धकता क्लृप्तेति भाव । उपजीव्य त्वमपि दूषयति (अगृहीतेति) ''अन्यथा'' निश्चितप्रामाण्यकत्वेन तथात्वे । प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यमुद्धरति (अप्रामाण्यशङ्केति) (क्वचिदिति) यत्र कोटिउपस्थि त्यादिरूपकारणसमवधानं तत्रेत्यर्थ । ''क्वचि'' दित्यनेनेदृशोपयोगिताया मनवस्था नास्तीति सूचितम् । व्यभिचारज्ञानस्य साध्याभावांशे निश्चयत्वापे क्षाया प्रमात्वनिश्चयापेक्षा, सैव नास्तीत्यतोऽपि न प्रमात्वनिश्चयोपजीव्यते त्याह (संशयेति)

[दी] यत्तु उपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितिविरोधी व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको वह्न्यभावो बाध, न च विशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या कथं तद्विशिष्टानुमिति? विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन तत्सम्भवात्,

---

[ग] मूलोक्तानि कतिपयदूषणान्युद्धृत्य सौन्दडमतं परिष्कृत्योपन्यस्यति (यत्त्विति) (बाध इति) असङ्कीर्णे इत्यादि । "किञ्च" त्यादिमूलोक्तदूषणमुद्धरति (न चेत्यादिना) "विशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या" अनुमितेः पूर्वं काञ्चनमयस्वरूपविशेषणतावच्छेदकविशिष्टवह्निरूपविशेषणाज्ञानेन । "कथं तद्विशिष्टानुमिति" कथं तादृशविशिष्टसाध्यविशेषणकानुमितेः प्रसक्तिः । तथा च कारणबाधादेव तत्र विशिष्टानुमित्यनुत्पादसम्भवात् बाधोऽकिञ्चित्कर इति भाव । (विशेष्ये विशेषणमितीति)

अयं भाव.—विशिष्टविशेषणकज्ञानं द्विविधं तदुपलक्षितप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि तद्विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि च, आद्ये विशेषणज्ञानसंसर्गाग्रहयोरेवापेक्षा, न तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियोऽपि, अत एव अवान्तरवाक्यार्थज्ञानं विनैव महावाक्यार्थज्ञानमङ्गीकुर्वन्तीति । न चैवमपि पूर्वं विशिष्टाप्रसिद्धेरेव विशिष्टप्रतियोगिज्ञानाभावात् बाधग्रहो न सम्भवतीति स्वरूपसतो बाधस्याकिञ्चित्करतेति वाच्यम्, प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य विशिष्टविशेषणज्ञानविधयैव विशिष्टप्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धौ हेतुत्वात्, काञ्चनमयत्वेन वह्निर्नास्तीत्याकारिकायां स्वातन्त्र्येण प्रतियोगितावच्छेदकतया काञ्चनमयत्वाद्यवगाहिन्यामभावबुद्धौ तदपेक्षाविरहात् । प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानमिति नियमस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनोऽननुमतत्वात् । पूर्वं कथञ्चिद्विशिष्टसाध्यज्ञानेनापि बाधग्रहो विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितिकारणान्तरसमवधाने सम्भवतीत्यपि बोध्यम् ।

[दी] शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रह देव चोपनयसहकारेणा प्रसिद्धविशिष्टसाध्यानुमिति सम्भवात् तदभावो बाधे स्तु, तेन रूपेण व्याप्तेरनुपादानाच्च तथा व्यभिचारो नदोषाय,

---

[ग] ननु विशिष्टज्ञानापेक्षया कथञ्चिद्विशिष्टज्ञानसम्पत्त्या वा नभ ग्रहसम्भवे व्यभिचारोऽपि गृहीत इति तत एवानुमितिर्निभविष्यतीति किं बाधे नेति दूषणमुद्धर्तुं तत्र काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभावरूपबाधतादृशाभावव द्वृत्तित्वरूपव्यभिचारग्रहयोः काञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितिविरोधित्वाविरोधित्वे दर्शयति (शुद्धसाध्येति) (अप्रसिद्धविशिष्टसाध्यानुमितीति) पूर्वाज्ञात काञ्चनमयत्व दिविशेषितवह्न्यादेरनुमितिसम्भवादित्यर्थः। "तदभावः" काञ्चन मयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावः। 'बाधोस्तु" विशिष्टसाध्ये साधनीये बाधरूपप्रकृतहेतुदोषोस्तु। विशिष्टसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयेव उपनयादिसहकृत शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयापि प्रकृतहेतोर्विशिष्टसाध्यभानप्रयोजकतया बाधदशाया तस्य तदनुत्पादकताया बाधप्रयुक्तत्वात्, तादृशबाधग्रहस्य शुद्धसाध्यानुमित्यविरोधित्वेपि शुद्धसाध्ये साधनीये तस्य दोषत्वानुपगमे क्षतिविरहादिति भावः। "तेन रूपेण' काञ्चनमयत्वादिसहितवह्नित्वादिना। "तथा व्यभिचार" काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वम्। (न दोषायेति) हेत्वधिकरणपक्षातिरिक्तमात्रे काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यभावग्रहेपि पक्षे काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यनुमित्यनुपगमेनानुमितौ साक्षाद्व्यभिचार-ज्ञानस्य विरोधित्वेपि काञ्चनमयत्वादिसहितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयताकानुमितावेव तथा व्यभिचारधियो विरोधित्वात् काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपित-व्याप्तिज्ञानजन्यानुमितौ काञ्चनमयत्वाद्यंशे विधेयतावच्छेदकताख्यविलक्षण-विषयताविरहेणोक्तव्यभिचारधियोऽविरोधित्वादिति भाव।

अथ व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावप्रतीतौ, काञ्चनमयत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकतया भासते, मम नाधिकरणवह्नित्वादिकन्तु

[दी] उपनीतसकलभाने चाप्रामाण्य प्रत्यक्षे पि तुल्यम्,

[ग] प्रतियोगित्युपलक्षणतयैव, तस्य प्रतियोगिता.वच्छेदकत्वात् , एवञ्च काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितौ काञ्चनमयत्ववाह्नित्वयो प्रतियोगितावच्छेदकस्य पर्याप्त्यवगाहिभावगहस्यैव प्रतिबन्धकतया नोक्त ज्ञानस्य विरोधितेति कथ स हेत्वाभास ' न च उभयधर्मप्रकारेण साध्यानुमितौ एकधर्मांशेऽवच्छेदकत्वमवगाह्यान्यत्र च प्रतियोगिताया सामानाधिकरण्य वगाहित्वेनैव प्रतिबन्धकतेति वाच्यम् तथा सति काञ्चनमयत्वेन महानसीयवह्निर्नास्ती ति धियोपि काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिविरोधितापत्ते, अधिक त्विति न्यायेन इतरसामानाधिकरण्याभावस्य प्रतिबन्धकतायामतन्त्रत्वात्, न च एकांशे स्वरूपसम्बन्धरूपस्यापरांशेनतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्यावच्छेदकत्वस्यावगाहन प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रम्, ईदृशप्रतिबन्धकत्वस्य क्व प्यक्लृप्तत्वात्, तावतापि काञ्चनमयत्वेन वह्निघटोभयसामान्य नास्तीति ज्ञानस्य काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिविरोधिताया दुर्वारत्वाच्च, नैव प्रतियोगिविशेषणतया भासमानधर्मस्यापि समानाधिकरणतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगिये गितावच्छेदकत्वोपगमने काञ्चनमयवह्निर्नास्तीति भ्रम इव काञ्चनमयत्वेन वह्निर्नास्तीत्यादिवुद्धावपि काञ्चनमयत्वच वह्नित्वयो प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिभानाङ्गीकारात्, न च मिलितत्वाऽभासमानयो प्रतियोगिविशेषणतया स्व तन्त्र्येण च भासमानयोरुभयोर्मिलितयो प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिमान काञ्चनमयो नास्ति वह्निर्नास्तीत्यादाविव दुर्घटमिति वाच्यम्, एकस्या प्रतियोगिविषयताया मवच्छेदकतया भासमानयोरेव यदुभयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वविषयतयोरभावनिष्ठैकविषयतानिरूपितत्व तयोर्मिलितयो प्रतियोगितावच्छेदकत पर्याप्तिभानोपगमात् , इत्यल विस्तरेण ।

'' अन्यथा पूर्वापस्थितसकलभान'' इत्यादिमूलोक्तमनुमितेरुपनीतभानरूपदूषणमुद्धरति (उपनीतसकलभाने चेति) (प्रत्यक्षेपि तुल्यमिति) तथा च प्रत्यक्षमात्रस्यैवाप्रमितिमात्रस्यापि किञ्चिदंशेऽप्रमात्वमिष्टमेवेति भाव ।

[दी] अनुद्देश्यांशे चानुमितेरप्रामाण्य न वादि विजयप्रयोजकमिति ।

तत्र, प्रत्यक्षे हि विना सन्निकर्षमभानादुपनीतभानस्य प्रत्यभिज्ञादा व नुभाविकत्वादुपनयोपि सन्निकर्षं कल्प्यते । अनुमितौ च फलासिद्धया न सामग्र्यन्तरकल्पना ।

[ग] तावता च वादिनो न निग्रह इत्याह (अनुद्देश्यांश इति) वादिनो यद्विषयसिद्धिरनुद्देश्या तदंश इत्यर्थः (अनुमितेरप्रामाण्यमिति) वादिसम्वादितानुमिते भ्रमत्वमित्यर्थः । (न वादिविजयप्रयोजकमिति) न वादिकर्मकपराजयवादिविजयप्रयोजकमित्यर्थः । यत्सिद्धिर्वादिन उद्देश्या तत्साधनपरिपन्थिहेत्वाभासस्यैव निग्रहस्थानत्वादुद्देश्यांशे अनुमितेरप्रामाण्य एव तादृशदोषसम्भवदिति भाव । एतत्समाधानमपि मूलोक्तशङ्काक्रमेणाभिहितमित्यवधेयम् । मूलस्थाया अनुमितावुपनीतभानस्याप्रामाणिकत्वोक्ते विवरणेन च बाधकान्तरप्रदर्शनेन च मतमेतन्निराकरोति (तत्रेत्यादिना) प्रत्यक्षेपि ज्ञानं यदि विशेषणज्ञानमुद्रया स्वविषयभासक तदानुमितावपि तस्य तथात्वं दुर्वारमेव, विशिष्टानुभवत्वावच्छिन्नं प्रत्येव विशेषणज्ञानादेर्हेतुतयानुभवसामान्य एव तस्य विषयभासकतासम्भवात्, अतस्तत्र ज्ञानस्य सन्निकर्षविधया तथात्व वाच्यमिति (प्रत्यक्षे हीति) अनुमित्यादौ यदि नोपनीतस्य भानं तदा प्रत्यक्षेपि मास्तु, अविशेषादिति किं ज्ञानस्य सन्निकर्षत्वेनेति प्रतिबन्दिमुद्धरत्याह (उपनीतभानस्येति) उपनीततत्तद्विषयस्येत्यर्थः । 'प्रत्यभिज्ञादा' वित्यादिना घटो नास्ति इह सुरभि चन्दनमित्यादिप्रत्यक्षपरिग्रहः । (उपनयोपि) ज्ञानमपीत्यर्थः । "सन्निकर्षं" स्वविषये मनस सन्निकर्षं । "कल्प्यत" इत्यत्र विषयभासकत्वेनेत्यादि । तद्बलाच्च नोपनीतस्यानुमिता भानम्, प्रत्यक्षत्वस्य सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकत्वादिति भाव । ननु अस्तु पक्षज्ञानस्य प्रत्यक्ष कार्यतावच्छेदकम्, तथापि विशेषणज्ञानबाधाऽभावबलादनुमितावुपनीत भासतामित्यत आह (अनुमिताविति) (न सामग्र्यन्तरकल्पनेति)

[दी] न खलु वह्निव्याप्यधूमपरामर्शादुपनीतरासभमनुमितिरानुभाविकी क्वापि । अन्यथा पर्वते वह्निसन्देहवतो निश्चितवह्न्यव्यभिचारकेण

[ग] अयं भावः-विशेष्यभासकसामग्रीनिरपेक्षं केवलबाधाद्यभावसहितं विशेषणज्ञानविधया हेतुभूतं ज्ञानं न स्वविषयभासकं, अतिप्रसङ्गात् ; विशेष्यभासकसामग्री च प्रत्यक्षानुमित्योरननुगतेति प्रत्यक्षसामग्रीसमवहितमेव तत्तथा, नत्वनुमितिसामग्रीसमवहितम्, तादृशस्य तथात्वे फलपलाभावात् । काञ्चनमयत्वव्याप्यवान् वह्निः काञ्चनमयवह्निव्याप्यवान् पर्वत इत्यादिपरामर्शघटित वह्न्यादिभासकानुमितिसामग्रीतोऽपि वह्न्यादौ काञ्चनमयत्वादिविशिष्टबुद्धिरुत्पद्यत इति विशेष्यभासकानुमितिसामग्रीसमवहितमपि काञ्चनमयत्वादिरूपविशेषणज्ञानादिकं स्वविषयभासकमिति चेत् ; भवतु तादृशमपि तद्विशेषणज्ञानादिकं तथा, वह्निव्याप्यवान् पर्वत इत्यादि काञ्चनमयत्वादिविषयकत्वावच्छिन्नाजनकपरामर्शादिसहितकाञ्चनमयत्वादिज्ञानस्य विषयभासकत्वं तावतापि न सिद्ध्यति । सर्वसाधारणवह्न्यादिभासकसामग्र्या च तद्भासकानुमितिसामग्रीत्वं चैकं दुर्वचम् । पुनश्चत्वेऽपि तेन रूपेण न हेतुतेति तेन रूपेण न सहकारितासम्भव इति ।

फलासिद्धिमेव विवृणोति (न खल्विति) ननु काञ्चनमयवह्निमान् पर्वत इत्यादिभाने तत्तद्विषयोपस्थितिबाधविशेषाभावादिघटिता या सामग्री विशिष्टविषयकत्वप्रयोजिका सा काञ्चनमयत्वाद्युपस्थितिबाधविशेषाभावादिसहिता वह्न्यादिव्याप्यवत्परामर्शसमवधानकालेऽप्यक्षतैव, तादृशज्ञाने मानसत्वप्रयोजिकायाने समग्रानुमितिसामग्रीरूपप्रतिबन्धकाभावनिवेशात् ; तद्विशिष्टविषयत्वावगाहिताप्रयोजकशरीरे प्रयोजकविरहेण तदनन्तभावात् ; न च सामग्रीप्रविशिष्टविशेष्यज्ञानस्य मानसानुमित्यैकरूपेण हेतुतेति कथं तादृशसामग्र्या अनुगतरूपेणोभयत्र विशिष्टविषयकत्वे प्रयोजकत्वे

[दी] अभिधेयत्वादिना पर्वतादौ प्रमेयत्वादिकमनुमितिमतोऽपि वह्न्यर्थिनो वह्नि मत्त्वनिश्चयान्निष्कम्पप्रवृत्त्यापत्तेरिति ।

[ग] वाच्यम्, प्रत्यक्षनिष्ठोपनायकज्ञानजन्यताया अपि अनुमितिसाधारणालौकि कज्ञानत्वस्यैवावच्छेदकत्वोपगमेन प्रत्यक्षानुमित्योरेकरूपेण विशिष्टज्ञानहेतुत्वा नपायात्; न च प्रत्यक्षत्वापेक्षया लघोर्ज्ञानत्वस्य उपनायकज्ञानजन्यतावच्छे दकत्वं निर्युक्तिकम्, तुल्यशरीरत्वेऽपि विनिगमनाविरहेण उभ ... ... प्रत्यूहत्वात्; इत्यादावनुमितावुपनीतभाने बाधकमाह (अभिधेयत्वे

[दी] (पक्षधर्मताबलेनेत्यादि) ननु विशेषतो व्याप्तग्रहात्र तथा सिद्धिसम्भव ना सामान्यत सिद्धौ न विशेषतो बाधो विरोधी, भिन्नप्रकारत्वात्, न च समानविषयकत्वमेव विरोधित्वे तन्त्र, पृथिव्यादिरूपबाधग्रहेपि

[ग] इदन्तु बोध्यम्–अनुमितावुपनीतभानस्वीकारे वह्न्याद्यनुमितिश्च समय वादिनेव तत्कृतिग्रह नसीयवह्नित्वादिनापि पर्वतादौ वह्न्याद्यनुमिते शु द्धवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शत सम्भवे तद्विरोधितया समान प्रकरणमहानसीय वह्नि वच्छिन्नाभावरूपबाधस्यापि असङ्कीर्णदोषता दुर्वारेति वह्निव्याप्यधूम वान् पर्वत इत्यादिपरामर्शान्महानसीयवह्न्यादिर्बाधादेव न पर्वतादौ भासत इति न बाधस्य पृथग्दोषत्वमिति ।

"पक्षधर्मताबलेने" त्यादिमूलोपदर्शितसिद्धान्ते उपाध्यायोक्तदूषण माशङ्कते (नन्विति) "विशेषत" महानसीयवह्नित्वादिना । "तथा सिद्धि" तादृशविशेषधर्मप्रकारिका सिद्धि । "सामान्यत" व्यापकतावच्छेदकवह्नि त्वादिना । "विशेषतो बाध" महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाभावग्रह । "भिन्नप्रकारकत्वात्" अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया ग्राह्यतावच्छेदकरूप प्रकारानवगाहित्वात् । समानप्रकारकत्वस्यैव प्रतिबन्धकताया तन्त्रत्वादिति भाव । (समानविषयकत्वमेवेति) अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया ग्राह्यवृत्ति धर्मावगाहित्वमेवेत्यर्थ । न त्वभावप्रतियोगितया ग्राह्यविषयकत्वमेवेत्यर्थ. ; वह्निर्नास्तीति सामान्याभावबुद्धौ महानसीयवह्न्यादे प्रतियोगितयाऽभाने महानसीयवह्न्यादिज्ञानविरोधित्वानुपपत्ते । न च सामान्यप्रत्यासत्तितः सामा न्याभावबुद्धौ सकलप्रतियोगिभान नियतम्, सामान्यज्ञानसत्त्वेपि तत्प्रकारक लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वे सकलसामान्याश्रयभानासम्भवात्; अनुपस्थित व्यक्तीनां विशेषणज्ञानरूपकारणविरहेणाभावांशे प्रतियोगितया प्रकारत्वायो गाच्च । एवकारेण समानप्रकारकत्व तन्त्रतान्यवच्छेद ।

[ख] वायुरूपवान् वेति संशयात् रूपवानित्यनुमितेश्च । न चारूपमेव रूप-त्वेन शङ्कितमारोपितं वा तद्विषयः, तादृशशङ्काविरहेऽपि तयोरानुभाविकत्वात्। दोषवशाच्छ्वेतं द्रव्यमिति भ्रमेऽपि इह पीतः शङ्ख इति प्रत्ययात् ;

[ग] अनुमितेश्चेत्यस्य समानविषयकत्वेन विरोधिताऽच्यते, तत्राह रूपवानित्यनुमितश्चेति) "अरूपं" रूपभिन्नम्। (शङ्कितमारोपितं चेति) वाकारोऽनास्थायाम्। रूपत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककतदवच्छिन्नविशेष्यताकबुद्धौ रूपत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तन्निश्चयतत्संशययोर्द्वयोरेव हेतुत्वात्। "तयोः" संशयानुमित्योः। (अनुभाविकत्वादिति) तथा च तत्रानुमित्यारूपविषयकत्वस्य स्वीकरणीयतया समानविषयकत्वेन विरोधितायां तदनुपपत्तिरिति भावः। ननु पूर्वं रूपत्वेन रूपज्ञानविरहेऽपि तादृशसंशयादौ विशेष्येविशेषणमिति रीत्या धर्मिविशेषणतया भासमाने रूपे रूपत्वभानं सम्भवतीत्याशंक्य बाधकान्तरमाह (दोषवशादिति) (श्वेतं द्रव्यमिति) द्रव्यपदं श्वेतपदस्य धर्मिपरतालाभाय। (इह पीत इति) यद्यपि ग्राह्यशङ्खवृत्तिशुक्लत्वावच्छिन्नाभावग्रहे इह शङ्ख इति पीतत्वाविषयकज्ञानस्यानुपपत्तिः, तथापि भ्रमस्य साक्षात्कारित्वज्ञानविरोधिताप्रयोजकपित्तादिदोषजन्यतया श्वैत्यप्रकारेण शङ्ख-ग्रहस्य तत्रानुत्पत्त्या शङ्खग्रहे श्वैत्याविषयकत्वस्य लाभाय (पीत इति) (प्रत्ययादिति) साक्षात्कारिप्रत्ययादित्यर्थः। अत्र शङ्खत्वेनासन्निकृष्टस्य उप-नीतशङ्खस्य न भानोपगमसम्भवः, शङ्खं साक्षात्करोमीत्यनुभवात् ; नापि लौकिकसन्निकर्षाश्रयस्य कस्य चिदशङ्खस्य, तदानीं तत्राशङ्खत्वसाक्षात्कारसामग्रीसत्त्वेन शङ्खत्वग्रहासम्भवात् ; अतस्तत्र शङ्खत्वेन शङ्खस्यैव भानमङ्गीकार्यम्, तच्च शुक्लत्वावच्छिन्नाभावग्रहदशायां भवन्मते न सम्भवतीति भावः। ननु तत्र पित्तादिना प्रतिबन्धात् शङ्खादौ श्वैत्याद्यग्रहेणैव इह श्वेतः शङ्ख इति साक्षात्कारविरहोपपत्तेः, दोषनाशे च सति तादृशभ्रमत्वेऽपि

[दी] घटपटौ न स्त दण्डी चैत्रो नास्तीति ग्रहेऽपि घटोऽस्ति चैत्रोऽस्तीत्य वगमात् ।

[ग] तादृशसाक्षात्कारोपगमसम्भवाद्दोषविशेषजन्यभ्रमस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रति बन्धकत्व सविवादमित्याशक्य बाधकान्तरमाह (घटेति) भाक्षपर्यासधर्माव- च्छिन्नाभावग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमे द्वा न स्त इत्यत्र परम्परासम्बन्धेन द्वित्वाभावस्य विषयत्वोपगतृमते च घटपटौ न स्त इत्यादिग्रहे घटोऽस्तीत्या दिज्ञानस्य नानुपपत्तिरित्यतो विशिष्टाभावग्रहदशायां विशेष्यप्रतीविपर्ययतानुप पत्तिप्रदर्शनम् ।

यद्यपि विशेष्यवति विशिष्टाभावप्रत्ययस्य विशेषणाभावावगाहित्वंवा दिना प्र चा मते नेयमनुपपत्ति, वस्तुतस्तु समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेऽपि दण्डविशिष्टचैत्रो न स्तीति ग्रहदशायां दण्डोपलक्षितचैत्रवत्ताप्रत्ययस्य समान प्रकारकस्य नुपपत्तिरित्युपलक्षणीभवत्तद्धर्मप्रकारकप्रतियोगिमत्ताग्रहे तद्धर्मे विशि ष्टाभावविषयितायोगिता विलक्षणतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित विषयक भ वग्रहस्य तद्विशिष्टप्रतियोगित्ताग्रहे च विलक्षणप्रतियोगिमत्तावगाहिविशिष्टाभावग्रहस्य प्रतिबन्धकता वाच्या, तथा च समानविषयकत्वेन विरोधितापक्षेऽपि तद्वत्ताग्र हसामान्यविरोधिताया विशिष्टाभावीयप्रतियोगिताविलक्षणतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्न प्रतियोगितावगाहित्व तन्त्रमित्युक्तौ नोक्तदोषावसर, तथापि तन्मते तद्वत्ता ज्ञान प्रति वास्तवतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावगाहित्वेन प्रतिबन्धकत्वेन पीतो नास्तीति ग्रहे पीत शङ्खोऽस्तीत्यानुमानिकप्रतीत्यापत्ति, पीतत्वस्य वस्तुत शङ्खावृत्तित्वात्, शुक्लत्वस्य शङ्खावृत्तित्वभ्रमदशायां शुक्लो नास्तीति भ्रमे तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिश्चेति तद्वृत्तित्वस्थाने तद्वृत्तितया गृह्यमाणत्व विशेषण

[दी] सलिङ्गपरामर्शाद्बाधितविशेषभानप्रसङ्गश्च विशेषबाधावतारानवतारयो' समान , समानसमाधानश्च ।

[ग] देय, तथा च कालान्तरीयपुरुषान्तरीभ्रमज्ञानव्य वर्तन य तत्तत्कालपुरुष-निवेशेन महागौरव दूषण बोध्यम् ।

न च समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते घटत्वपटत्वादिरूपप्रकारान्त र्भावेण विरोधितानामाधिक्यमिति गौरवमिति वाच्यम्, समानविषयकत्वेन विरोधितामतेप्युक्तक्रमेण ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रतिबन्धकताभेदाद तिगौरवात् । वायौ रूपविशेषाभावकूटग्रहदशाया वायौ रूपा यत्किमपि नास्तीति भ्रमसत्त्वे वायू रूपवाश्चेति सशयादेरनुपपत्तिरपि तन्मते द्रष्टव्या ।

ननु समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वे पर्वते महानसीयवह्निर्न स्तीत्यादि विशेषबाधावतारदशाया सलिङ्गपरामर्शाद्वह्नित्वादिसामा यधर्ममद रेण पर्वत दौ महानसीयवह्न्यादिविषयकभ्रमानुमितिप्रसङ्ग समानविषय त्वेन विरोधित्वे च तद्भासकेतरबाधादिसत्त्वेपि विशेषबाधादेव न तत्र तद्भानप्रसङ्ग इत्यत आह (सदिति) (विशेषबाधावतारानवतारयो सम न इति) समानप्रकारक त्वेन विरोधितामते यथा विशेषबाधावतारदशाया तत्प्रसङ्ग तथा समानविष यकत्वेन विरोधितामते विशेषभासकतरबाधासत्त्वेपि विशेषब ध नवतारद शाया तत्प्रसङ्गोस्तीत्यर्थ । (समानसम धान इति) यथा समानविषयकत्वेन विरोधितामते बाधितेतरबाधासत्त्वे विशेषबाधानवतारे तादृशेतरबाधा दर्क्ष पक्षेपविरहादेव तादृशभ्रमानुमितिविरह इति समाधान तथा समानप्रकारक त्वेन विरोधितामतेपि तदेव समाधानमित्यर्थ ।

समानप्रक रकत्वेन विरोधितामतेपीतरबाधादित विशेषरूपेणैव पक्षे बाधितविशेषभानानभ्युपगम्य बाध सङ्करस्य व्यवस्थाप्यतया तन्मते उत्कर्षत्वा नाविभ्रमसङ्कवारणसम्भव , तादृशबाधा दिरूप दोषस्य सागा यरूपेण

[दी] अत्र वदन्ति–व्यापकतावच्छेदकमपि रूपं लाघवज्ञानादिसहकारिवशादनुमितौ प्रकारीभवति, यथा जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादित्यत्र जीवनप्रतियोगित्वम्,

---

[ग] बाधितविषयकानुमितावपि हेतुतया तादृशदोषविरहस्य तादृशप्रमानुमिति विरहाप्रयोजकत्वात्, तथापि तन्मते सामान्यरूपेण पक्षे बाधितविशेषानुमित्यप्रसिद्ध्या तत्सामग्र्यकल्पनेन न तत्प्रसङ्ग। प्रत्यक्षे प्रसिद्धस्य सामान्यरूपेण बाधितविशेषमानस्यानुमितावभावस्तु तादृशप्रत्यक्षसामग्रीविरहप्रयोज्य एवेति। यद्यपि साध्यतावच्छेदकप्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्य धूम गोत्वादिकं साधयेदिति मूले लेखनात्साध्यतावच्छेदकवह्नित्वादिप्रकारकब घितविशेषसिद्धिविरोधितया बाधस्य हेत्वाभासत्वं मूलकाराभिमत, तथापि समानविषयकत्वेन विरोधिताया विचारासहत्वात् तामुपेक्ष्य सहकारिविशेषवशाद्व्यापकतावच्छेदकप्रकारेणापि साध्यस्यानुमितौ भानमभ्युपगम्य समाधत्ते (अत्र वदन्तीत्यादि) "लाघवज्ञानादी" त्यादिना एकविशेषबाधपरिहार। (प्रकारीभवतीति) साध्यांश इत्यादि।

अत्रापसिद्धान्तशङ्कामपनिनीषुर्मणिकारसमतिमादर्शयितु अत्र तस्यापि व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वमनुमतं तथाविधदृष्टान्तद्वयमाह (यथेत्यादिना) (इत्यत्रेति) व्यतिरेकिग्रन्थे मणिकारोपदर्शितवह्निसत्त्वसाधकलिङ्गविशेषणासिद्धिपरिहारफलकानुमान इति शेष। "जीवनप्रतियोगित्व" मिति भावप्रधानम्। व्यापकतावच्छेदकमपि साध्यांशे लाघवज्ञानबलादन्यतरप्रतियोगित्वांशे प्रकारीभवतीत्यनुषङ्गादिनान्वय। ननु तत्रान्यतरप्रतियोगित्वात्वरूपव्यापकतावच्छेदकप्रकारेणैव लाघवज्ञानबलाद्विशेषस्य जीवनप्रतियोगित्वस्य सिद्धि, न तु तद्रूपेण, न चैवं लाघवज्ञानस्यानुपयोग –परामर्शस्यैव सामान्यरूपेणाबाधितविशेषानुमापकत्वसम्भवादिति वाच्यम्, अपरविशेषभाननिवृत्तौ लाघवज्ञानस्योपयोगात्, यदि च बाधितविशेषभासफलाघवज्ञानरूप

[ई] अन्यथा जीवित्वे इति गृहासत्त्वस्य हेतोरसिद्धया बहिस्सत्त्वानुमानायोगात् । एव क्षित्यादिकर्तुरेकत्वमपि । अन्यथा एकोऽनेको वा क्षित्यादिकर्तेति सन्देहप्रसङ्गात् ।

[ग] दोषविरहादेवाबाधितविशेषधर्मिकत्वावच्छिन्नदशायां तादृशविशेषभानासम्भवात् अबाधितविषयकत्वज्ञानस्योपयोगिता न घटते, तदा भवतु तदनुपयोग्येव, बाधितधर्मिकत्वावच्छिन्नज्ञानमेव तद्भाननियामकतया अबाधितभानप्रतिबन्धकतया चोपयुज्यतामित्यत आह (अन्यथेति) (बहिस्सत्त्वानुमानायोग इति) यत्र ज्योतिश्शास्त्रावधारितनियमात्ममरणविशेषजन्यत्वादिरूपलिङ्गाद्देवदत्तस्य शतवर्षजीविता प्रथममवधारिता, अनन्तर च भूयो भूयो गृह एव दृष्ट्वा शतवर्षजीवी गृह एवेति नियमोऽवधारितः, ततः कदाचिद्योग्यानुपलब्ध्या गृहे तदभावं निश्चित्य प्रतिसन्धत्ते देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वे तदुपपादकं बहिः सत्त्वमावश्यकमिति गृह एवेति नियमो न सम्भवति तादृशनियमसत्त्वे च मरणस्यावश्यकतया तादृशजीवित्वनिश्चायकनियमो न सम्भवतीति तदानीमयमन्योऽप्रमाणं किं वा एतादृशनियमग्रह एवेति देवदत्तो जीवति मृतो वेति, तत्र मरणापेक्षया जीवित्वे लाघवग्रहे सति जीवित्वोपपादकं नहि तत्त्वसिद्धेरनुमानतो निर्वाहादित्यर्थः । तथा सति सहायकरणकार्यापत्तेर्निराकरणं नोपपद्यत इति भावः । ननु तत्र सामान्यरूपेण जीवित्वसिद्ध्यैव विशेषसंशयनिवृत्तौ मनसो हेतुसिद्धिरित्यपि मणिकाराभिप्रायः सम्भवतीति समानविषयकत्वप्रयुक्तविरोधित्वाभिप्रायकतयापि तन्मूलव्याख्यासम्भवात् अनुमितेर्व्यापकतानवच्छेदकप्रकारकत्वस्य मणिकारानुमतत्वं न लभ्यत इत्यनुशयेन दृष्टान्तान्तरमनुसरति (एवमिति) (क्षित्यादिकर्तुरेकत्वमपीति) ईश्वरानुमान इत्यादि । प्रकारीभवतीत्यनुषज्यते न्वय । तत्रैकत्वस्याप्रकारत्वे च ईश्वर एकस्तदनेकस्तयोर्भिन्नस्तत्संशय इति पूर्वपक्षं कृत्वा लाघवस्य प्रमाणसहकारितया सिद्धान्तं प्रणयता मणिकृतेऽनुमता युक्तिमाह (अन्यथेति) क्षितिकर्तुरेक

[दी] अनुमितेश्च तादृप्येण लघवर्थविषयकत्वे तथाविधानुव्यवसाय-विरहात् सति लाघवप्रतिसन्धाने लघ्वर्थपरिच्छेदकत्वमनुमानस्येत्यपि न सिद्ध्यत्, इत्यश्च विशेषतो जायमानानुमितिं विरुणद्धि बाध इति बाध

[ग] त्वश्च न क्षितिकर्तृनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वम्, अन्यत्र तदप्रसिद्धेः, क्षितिकर्तरि च लाघवज्ञान विना तदप्रसिद्धे अनुपस्थिते तत्र लाघवज्ञानासम्भवात् । न च द्व्यणुकादिकर्तरि अङ्कुरादिकर्तृभेद एव क्षित्यादिकर्तृरेकत्वम्, अङ्कुरादिकर्तृभेदश्चाङ्कुरादिकर्तरि सिद्धे तत्रैव प्रसिद्धयतस्तूपस्थिते तत्रैन लाघवज्ञानसम्भवेन तत्सहकृतद्व्यणुकादिपक्षकसकर्तृकत्वानुमानं तु द्व्यणुकत्वादौ अङ्कुरादिकर्तृभेदरूपकर्त्रैकत्व सिद्धयतीति वाच्यम्, कार्यत्वादिलिङ्गेनाङ्कुरादौ विशेष्यसकर्तृकत्वस्य प्रथमत सिद्धावपि प्रत्येकमङ्कुरादावुभयकर्तृकत्वसंशयसम्भवेन तत्कर्तृनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वसिद्धयसम्भवात् । किन्तु आत्मानात्मोभयावृत्तिदु खवदवृत्तिद्वित्वशून्यत्व तत् । तादृशाद्वत्व आत्मेतरद्रव्यद्वये प्रसिद्ध तच्छून्यत्व च गुणादावपि ।

ननु लाघवत्वसामान्यरूपेणैव लघ्वर्थविषयिणी अनुमितिरस्तु न तु व्यापकतानवच्छेदकधर्मेण, लघ्वर्थविपरीतसंशयश्च लघ्वर्थैरिव निवर्तयिष्यतीत्याशङ्क्य युक्त्यन्तरमाह (अनुमितेश्चेति) (तादृप्येणेति) लाघववीविषयताव्यच्छेदकमहानसीयवह्नित्वादिरूपेणेत्यर्थः । 'तथाविधानुव्यवसायविरहात्' महानसीयं वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायासम्भवात् । (न सिद्ध्येदिति) तथा च वह्निमनुमिनोमीत्यादिप्रतीते वह्निविषयकत्वादिमात्रसाधकतया विशेषतो महानसीयवह्न्यादौ पक्षकत्वसाधकप्रतीतिविरहादिति भाव । भवतु लाघवज्ञानादिवशात् व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेण साध्यानुमिति, तावता किमायातमित्याकाङ्क्षायामाह (इत्थं चेति) महानसीयवह्न्यादौ लाघवमित्यादिलाघवज्ञानसहकृताद् वह्निव्याप्यवान् पर्वत इति परामर्शात् महानसीयवह्न्यादिभा

[दी] पृथक् । सल्लिङ्गपरामर्शात् कथं भ्रान्तानुमितिर्जायताम् ? न जायेत वा कथं यथार्थेति चेत्; बाधानवतारे बाधितार्थे लाघवज्ञानाद्दोषादेव,

---

[ग] महद्दशायामिव तदमहद्दशायामपि पर्वतो महानसीयवह्निमानित्यनुमितेः स्याद्यदि नासौ प्रतिबन्धको भवेदिति बाधः पृथग्दोष इत्यर्थः । शङ्कते (सल्लिङ्गपरामर्शादिति) (कथं भ्रान्तानुमितिरिति) दोषविरहादिति भावः । (न जायेत वा कथं यथार्थेति) अनुमितिरित्यनुषज्यते । गुणरूपकारणसत्त्वादिति भावः । उभयत्रैकमुत्तरमाह (बाधानवतार इति) असल्लिङ्गपरामर्शाभावेऽपि बाधानवतारसहकृताद्वास्तवबाधितार्थविषयकलाघवज्ञानरूपात् दोषाद्धेतोरेव भ्रान्तानुमितिबाधग्रहरूपोत्तेजकाभावविशिष्टतादृशदोषरूपप्रतिबन्धकसत्त्वात् प्रमानुमित्यनुत्पादश्चोपपद्यत इत्यर्थः ।

यद्यपि भ्रमरूपपरामर्शविरहेऽपि आलोकाभाववद्विशेष्यकव्याप्यवत्ताज्ञानरूपासल्लिङ्गकपरामर्शः तत्र क्षत एव तथापि न तन्मात्रात्पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादिभानमिति लाघवज्ञानस्य दोषताया आवश्यकत्वे तस्य तथात्वमप्रामाणिकम्, न च लाघवज्ञानं विनापि महानसीयवह्निव्याप्यवान् पर्वत इत्यादिपरामर्शाद्भ्रमानुमित्युत्पत्त्या तादृशपरामर्शस्यापि दोषत्वमावश्यकमिति वाच्यम्, सर्वसाधारणपरामर्शत्वस्यैकस्याभावात्, पर्वतविशेष्यकमहानसीयवह्न्यनुमितौ तद्विशेष्यकमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तापरामर्शस्य हेतुत्वेऽपि महानसीयवह्न्यभाववद्विशेष्यकशुद्धवह्निव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वाकल्पनात् । परामर्शलाघवज्ञानयोर्जन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाल्लाघवज्ञानजन्यानुमितौ महानसीयवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शस्य तज्जन्यानुमितौ च लाघवज्ञानस्य न व्यभिचारः ।

केचित्तु लाघवज्ञानोपनीतमहानसीयत्वादौ न विधेयतावच्छेदकतारूपविलक्षणविषयता स्वीक्रियते, अपि तु प्रकारतामात्रम्, पर्वतो वह्निमानित्यादि

[ग]सिद्धिदशाया तादृशानुमितिर्न जायत एव महानसीयवह्निव्याप्यवत्तापरामर्श जन्य नुमितौ च महानसीयत्वसहित वह्नित्वमेव विधेयत वच्छेदकमिति कार्य वैचित्र्यान्न परस्पर व्यभिचार इत्य हु । तन्न, लाघवज्ञ न दधिकविषयकानु-मिते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकसिद्धिप्रतिबध्यत्वे देवदत्तजीवनमरणा न्यतरप्रतियोगित्वसामान्यनिश्चयदशाया लाघवज्ञानाज्जीवित्वस्य विशेषतोसि द्धया वहि सत्त्वानुमानानुपपत्ते । एव च तादृशसिद्ध्यभावाघटितलाघवज्ञान सहकृतस मान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्ताघटितसामग्र्या भिन्नविषयकप्रत्यक्षादौ प्रतिबन्धकता धिक्य प्रामाणिकत्वाददे षायेति सक्षेप ।

वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शात् महानसीयवह्नौ लाघवमिति लाघवज्ञानदश या महानसीयवह्निभिन्नवह्न्यभाववानित्यादीतरबाधग्रहदशाया च पर्वतादौ बाधितमहानसीयवह्न्याद्यनुमितिर्व धानवतारदशाया जायते, न तु तदवतारदशायामिति विशेषबाधोसङ्कीर्णतया हेत्वाभास सामान्यधर्माव च्छिन्नसाध्यकानुमितौ विशेषव्यभिचारस्यादोषत्वादिति मणिकृत ।

अत्रोप ध्याया लाघवज्ञाना दिसत्त्वेपि व्यापकतावच्छेदकतया गृहीतेनैव रूपेणानुमितिरिति महानसीयवह्नित्वादिना न महानसीयवह्न्यनुमिर्जायते, अपि तु शुद्धवह्नित्वादिनैव । तत्र महानसीयवह्न्यभावधीर्न विरोधिनी, द्वि-त्वावच्छिन्नाभावनिश्चयदशायामपि प्रत्येक सशय देरनुभवसिद्धतया ग्राह्यताव च्छेदकावच्छिन्नाभाव नश्चयस्यैव विशिष्टधी विरोधत्व त् । अतो न विशेष बाधसम्भव । न च बाधबुद्धे प्रतिबन्धकताया समानप्रकारकत्वस्य तत्रत्वे लाघवज्ञानादिजन्यमहानसीयवह्न्याद्यनुमितिर्यदि शुद्धवह्नित्वा दिनैव तमवगा हते तदा तदनन्तर महानसीयवह्निमान्न वेति सशय स्यादिति लब्धधर्मभासक माथे लाघवज्ञ नमनुपयुक्त स्यादि ति समानविषयकत्वेन बाधबुद्धेर्विरोधित्व मनुमितौ विशेषरूपेण लब्धर्थविषयकत्व वावश्यकमित्युभयथैव विशेषबाधो

[ग] हेत्वाभासे भवेदिति वाच्यम्, लाघवज्ञानस्यैव तदसत्त्वदशायविरोधित्वात् लाघवज्ञानजन्यानुमितिनाशानन्तरमिव लाघवज्ञाननाशानन्तरमपि क्षण सश योपगमे क्षतिविरहादिति ।

अत्र मन्या – लाघवज्ञाननाशे लाघवज्ञानजन्यानुमितिसत्त्वेपि यद्युक्त संशय स्वीक्रियते तदा लाघवज्ञानस्य लघ्वर्थभासकत्वमेवोच्छिद्येत, तज्जन्यानुमितौ लघ्वर्थविषयताया व्यर्थत्वात् । न च तस्या फलान्तरासत्त्वेपि लघ्वर्थविषयकत्वेनानुमितेरनुव्यवसायाल्लघ्वर्थविषयकत्व दुरपह्नवमिति वाच्यम्, यतो वह्निमानित्यनुमितेरनुव्यवसायस्य वह्निमनुमिनोमीत्याकारकतैव न तु महानसीयवह्निमनुमिनोमीत्याकारकतेति तस्य तदवगाहिताया एवासिद्धे । एव महानसीयवह्नौ लाघवज्ञानसत्त्वे तदसत्त्वदशायामिव सल्लिङ्गकपरामर्शात्प्रमानुमिति स्यादिति लाघवज्ञानस्य प्रमानुमितिप्रतिबन्धकत्वमुभयमत एवावश्यकम् । तत्र चोपाध्यायमते वह्नौ महानसीयवह्नौ च लाघवमिति लाघवज्ञानदशाया पर्वते पर्वतीयवह्न्यनुमितिनिर्वाहाय बाधितार्थविषयकलाघवज्ञानप्रतिबन्धकताबानबाधितार्थकलाघवज्ञानस्योत्तेजकता वाच्या । तथा च पर्वतचत्वरादिविशेष्यकपर्वतीयचत्वरीयवह्न्यादिविषयकानुमितित्वेन प्रतिबध्यत्व पर्वतीयचत्वरीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानविरहविशिष्टमहानसीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमुपेयमित्येकैकस्य लाघवज्ञानस्य पक्षभेदेनानन्त्यम् । नव्यमते च वह्नित्वपर्याप्तविधेयतावच्छेदकताकानुमितित्व बाधितवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकम्, पर्वतीयवह्नौ लाघवमिति लाघवज्ञानात् पर्वतादौ पर्वतीयवह्निरेवानुमित्युत्पादात्, तस्याश्च शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविषयकतया लाघवज्ञानस्योत्तेजकत्वमन्तरेणैव निर्वाह इति न पक्षभेदेन प्रतिबन्धकताभेद । वह्नित्वादौ विधेयतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशश्चोपाध्यायमतेप्यावश्यक, अन्यथा पर्वतीयवह्नित्वाप्यवानम, पर्वत इत्यादि

[ग] परामर्शान्महानसीयवह्नौ लाघवज्ञानदशायां पर्वतादौ पर्वतीयवह्नित्वादिना पर्वतीयवह्न्यनुमितेरनिर्वाहात् । अथ पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादेर्बाधग्रहदशायां तद्धर्मिकलाघवज्ञानसत्त्वेऽपि तत्र पर्वतीयवह्न्यंशे नुमितिर्न्यायमत इति तद्दशायां … , तथा च पर्वतादौ महानसीयवह्नेर्बाधग्रहेऽप्युक्तलाघवज्ञानस्य सत्त्व तत्र … पर्वतीयवह्न्यनुमित्यनुदयात् तत्र … तज्ज्ञानेऽकमहानसीयवह्निनाध… पक्षभेदेन लाघवज्ञान … प्रतिबन्धकताकल्पनं … नामप्यावश्यकमिति चेत्, सत्यम् । एवमपि पर्वतादिविशेष्यकशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकानुमितित्व … बाधतद्वह्निधर्मिकलाघवज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकं नव्यमते, उपाध्यायमते च पर्वतादिधर्मिकशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नपर्वतीयवह्न्याद्यनुमितित्वम्, अत्र यथा पर्वतादौ महानसीयवह्न्याद्यनुमितेरपि तद्धर्मिकलाघवज्ञानदनुपपत्तिरिति प्रतिबध्यतावच्छेदकं लाघवान्नव्यमतमेव साधीयः । न च महानसीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानमपि … तद्वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकबाधतदभाव व्याप्यवत्ताज्ञानतदभाव … च्छेदकधर्मदर्शनानामनेकेषां नव्यमते उत्तेजकतया गौरवम्, उपाध्यायमते च पर्वतीयवह्न्यादधर्मिकलाघवज्ञानस्यात्तेजकत्वात् तादृशबाधादिग्रहदशायामपि पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादेरवह्नित्वादिना भानसम्भवेन पर्वतीयवह्न्यादि तत्रभानानुपगमेन तादृशबाधादिबुद्धनुत्तेजकतामिति लाघवमिति वाच्यम्, बाधादिबुद्धीनां महानसीयवह्न्यादिमत्ताग्रहविरोधित्वेनानुगमय्य उत्तेजकत्वसम्भवान्नव्यमतेऽपि तस्य पृथगुत्तेजकत्वविरहात् । उपाध्यायमते पर्वतीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानादेर्येन्नोत्तेजकता तत्र पर्वतीया यवह्न्यभाववानिति बाधादिबुद्धेरपि तादृशायां पर्वतीयवह्न्यादिभानानिर्वाहायोत्तेजकताया वाच्यतया गौरवाच्च । लाघवज्ञानप्रतिबन्धकताया बाधविशेष … नुपगमे, लघवग्रहदशायां लाघवज्ञानसत्त्वे अनुमितेरेव न स्यात्, प्रमाया अमस्य च प्रतिबन्धकसत्त्वादिति बाधाभाववैशिष्ट्य प्रतिबन्धके निवेशितम्; बाधग्रहश्च विरोधिग्रहमात्रोपलक्षणम्।

[घ] तथा सामान्यतो दृष्टादितरप्रसिद्धाशेषविशेषबाधसहकृतात् शिष्यमाण प्रसिद्धप्रकारिकानुमितिर्जायते । यथा भाजनसाध्यकर्षीनत्वादिना सन्ध्याभोजना बाध रात्रिभोजनप्रकारिका । एवं द्रव्यवृत्तित्वसाध्यकगुणत्वादिच्छाया दिगत द्रव्यवृत्तित्वबाधे, प्रसिद्धमनोवृत्तित्वानुमितिर्जायमाना मनोवृत्तित्वाभावप्रमया

[ग] तथा च महानसीयवह्न्यादिमत्वाप्रदविरोधित्वेनैक भाव प्रातिस्विकरूपे णाभावकूटो वा निविशतामित्यपदेतत् । प्रतिबध्यतावच्छेदकं च न यथार्थ वह्न्यनुमितित्वम्, यथार्थत्वस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य तत्तद्वह्निव्यक्तिभेदेन भिन्न त्वात् । नापि वह्न्यन्तरानुमितित्वम् वह्निद्वयलाघवज्ञानसत्त्वे परस्परप्रतिब न्धेनानुमित्युच्छेदप्रसङ्गात्, एकलाघवज्ञाने अपरलाघवज्ञानानुत्तेजकत्वे गौ रवात् । किन्तु शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वमेव । अतो महान सीयत्वादिभानसिद्धिरिति दिक् ।

इतरबाधस्य सामान्यतो दृष्टस्यापि व्यापकतावच्छेदकप्रकारकानुमिति जनकतायामुत्तेजकत्वात् तज्जन्यविशेषप्रकारकानुमितिविरोधितयापि बाध स्य हेत्वाभासत्वं व्यवस्थापयति (तथेति) 'सामान्यतो दृष्टात् सामान्यधर्मा वच्छिन्नव्याप्यत्वाज्ञानात् । (तदितरप्रसिद्धाशेषविशेषबाधसहकृतादिति) यद्विशेषरूपावच्छिन्नसामान्यं न प्रसिद्धं तदेकतररूपभिन्न परसकलरूपावच्छि न्नस्य बाधसहकृतादित्यर्थः । (शिष्यमाणप्रसिद्धप्रकारिकेति) यद्विशेषरूपावच्छि न्नस्य बाधो न गृहीतः तद्धर्मावच्छिन्नप्रसिद्धप्रकारकेत्यर्थः । तदानीमप्रतीत स्य मनोवृत्तित्वस्य बाधमध्ये दिगन्तद्रव्यवृत्तित्वस्य बाधग्रहेऽपि विशेषतो मनो वृत्तित्वानुमित्युत्पत्त्या सहकारिशरीरे प्रसिद्धिनिवेशः । सन्ध्याभोजनप्रसिद्ध दशायां दिवाभोजनमात्रबाधग्रहात् विशेषतो रात्रिभोजनस्य पर्यवसानेन न्यथा सिद्धया शक्यानवेशः । अज्ञातसुरभिगन्धस्य सुरभिभिन्नगन्धबाधग्र- हात् भिन्नत्वेन सुरभिगन्धत्वावच्छिन्नप्रकारकानुमित्यनुत्पत्त्या प्रसिद्धेः सह कारितासाधाय शिष्यमाणे प्रसिद्धिविशेषणमुपात्तम् ।

[ग] अत्रेदं बोध्यम्— यादृशसामग्रीबलात् आत्मवृत्तित्वाप्रसिद्धिस्थले तद्बाधग्रहेऽपि मनोवृत्तित्वानुमितिस्तादृशी सामग्र्यगृहीतबाधस्यात्मवृत्तित्वस्य प्रसिद्धिदशायामपि, तत्कथं तदानीं न मनोवृत्तित्वानुमितिः ? न हि मनोवृत्तित्वानुमितावात्मवृत्तित्वप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वं सम्भवति, येन तत्सत्त्वात्सामग्रीविरहः, तथा सति तद्बाधग्रहेऽपि मनोवृत्तित्वानुमित्यनुपपत्तेः । न च तद्विशेषणकबाधग्रहाभावविशिष्टतद्विशेषप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्नायं दोष इति वाच्यम्, तथा सति तद्बाधग्रहहेतुताया निर्युक्तिकत्वापत्तेः, उत्तेजकतयैव तदुपयोगोपपत्तेः । यत्र विशेषान्तरमात्रस्यैव न प्रसिद्धिः तत्रोपस्थितविशेषप्रकारकानुमितेर्वारणाय विशेषान्तरप्रसिद्धेरेव हेतुतायाः कल्पनौचित्यात् । तस्मात् तद्धर्मविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नविषयकानुमितौ तद्विपरीतधर्मसहितसामान्यधर्मावच्छिन्नाभाववग्रह एव हेतुः । न तु विशेषधर्मान्तरसहितसामान्यधर्मावच्छिन्नाभाववग्रहः । तद्विपरीतधर्मश्च तदत्यन्ताभावः, तद्वदन्यत्वञ्च । अत्यन्तान्योन्याभावयोश्च विपरीतौ प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकौ । अभावग्रहे प्रतियोगितावच्छेदकसामान्यघटितविशेषधर्मप्रकारेण भासमाने प्रतियोगिनि निरुक्तयद्धर्मविपरीतधर्मस्य यादृशं विशेषणत्वं तादृशमेव चानुमितौ तद्धर्मस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नविशेषणत्वं । महानसीयवह्निभिन्नवह्न्यभाववानित्यत्र बाधग्रहे महानसीयत्वविपरीतस्य महानसीयान्यत्वस्य प्रतियोगिनि साक्षाद्विशेषणतेति साक्षान्महानसीयत्वविशेषितस्य वह्नित्वावच्छिन्नस्य महानसीयवह्निमानित्यनुमितौ भानम् । विशेष्यभावान्यविशिष्टाभाववद्वृत्तित्वादिबाधग्रहे विशेष्याभावान्यत्वादेः वृत्त्यादिविशेषणककोटिप्रविष्टे अभावादौ विशेषणत्वमिति तदधीनविशिष्टव्यभिचारानुमितावपि तादृशाभावादौ विशेष्याभावत्वादिसामान्यधर्मस्य विशेषणतया भानाद्विशेषव्यभिचारसिद्धिः । तथा च

[ग] रात्रिभिन्नकालमें अं, इच्छा न मनोभिन्नद्रव्याश्रितेति सामान्याभावाव गाहिन धमहदशायामेव पीनत्वगुणत्वादिना रात्रिभोजनमनोरूपद्रव्यवृत्तित्वा दि प्रकारिकानुमितिः । दिवा न भुङ्क्ते न पृथिवीवृत्तिः न जलवृत्तिरित्या दि विशेषाभावकूटग्रहश्च सामान्याभावग्राहकतयैवोपयुज्यत इति ।

यद्यप्येकविशेषाभावग्रहस्थले तद्विशिष्टसामान्यसाधकहेतुत एव विशे षान्तरप्रकारिकासिद्धिरपि सम्भवति, तथापि यत्र तद्विशिष्टसामान्यसाधकहेतौ विशेषान्तरव्याप्तिग्रहोऽप्रमाणिकस्तत्र तत्सिद्ध्यर्थमीदृशस्य ग्रन्थान्तरकथनम् । न च तत्रापि फलानुरोधात् तादृशग्रहकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम्, यत्र पूर्वं हेत्वाद्यनुपस्थित्या व्याप्तिग्रहो बाधितस्तत्र तत्कल्पनस्यासम्भवात् । न च वि शेषणविशेष्ययोरुपस्थितौ मानसविशिष्टोपस्थितिसम्भवात् कालविलम्बेन व्या प्त्यादिग्रहः अनुमितिश्च शक्यते कल्पयितुम्, यत्र च व्याप्त्याद्यग्रहः प्रमा णान्तरसिद्धस्तत्र फलमेवापलपनीयम्, इति वाच्यम्, यत्र धूमत्वादिकमनुप- स्थितम् अथ च शब्दादिना वह्निव्याप्यमहानसीयान्यवह्न्यभावे भयत्वादिना म हानसीयवह्न्यादिव्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्मतागृहः तत्र सर्वमतसिद्धमहानसीय वह्न्याद्यनुमित्यर्थं तादृशव्याप्त्यादिज्ञानस्य तादृशानुमितिसामग्रीत्वमकल्पयित्वा महानसीयान्यवह्न्यभावादिग्रहसहकृतवह्न्यादिव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव तादृशानु मितिसामग्रीत्वकल्पनादेवोपपत्तेः फलापलापादेरन्याय्यत्वादिति ।

यथा विशेषान्तरबाधग्रहसहकृता सामान्यज्ञानसामग्री व्यापकतावच्छेदकविशेषधर्मप्रकारेण व्यापकानुमितिं जनयति तथा सामान्यज्ञानसहकृता विशेषान्तरबाधग्रहसामग्र्यपि विशेषधर्मप्रकारेण व्यापकमप्यनुमापयति, स्थल द्वयेऽपि विशेषधर्मप्रकारकसंशयानुरोधादानुभाविकत्वात् । तथाविधसामग्र्याः तादृशानुमितिजनकत्वापगमे वह्निमहानसीयान्यवह्न्यभावव्याप्योभयलिङ्गकमहा

[ग] प्रसिद्धाभाववति पक्षे व्यभिचारान्न तत्सिद्धिरिति चेत्! तर्हि स्व सिद्धाभाववति सपक्षे व्यभिचारात् तमपि न साधयेत्। तद्ज्ञानात्साधनेऽनुमितिरप्रमा स्यात्। अथ पक्षवृत्तेरन्य एव धूमादिः सपक्षे, तर्हि गोत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वादेरप्रसिद्धसाध्यानुमानं न स्यात, साम्नादिमत्येकव्यभिचारात्। यदि च साध्यतावच्छेदकसास्नात्वादिसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति न गोत्वादिकमिति न व्यभिचारः, तर्हि धूमेऽप्येवं व्यभिचाराभावात् साध्यतावच्छेदकेन प्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं धूमगोत्वादिकं साधयेत् यदि बाधो न दोष इति भयम्। साध्याभाववन्मात्रसहचारो न व्यभिचारः, साध्यप्रागभावध्वंसवद्वृत्तित्वेन व्यभिचारितया पृथिवीत्वादिना गन्धादेर्द्रव्यत्वादिना गुणस्यानुमानभङ्गप्रसङ्गात्। किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वम्।

[दी] बाध्यत इति विशेषबाधो दोषः। 'किन्तु साध्ये' त्यादिकमापाततः। वस्तुतस्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्या

[ग] नसीयवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकपरामर्शस्य महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ हेतुत्वान्तरकल्पनाच्चेति मतमवलम्ब्य मणिकृता पुरोवर्तिविशेष्यकवह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्ने वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वाभावानुमानात् वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यसिद्धिरङ्गीकृतेत्यवधेयम्।

व्यभिचारशरीरेऽत्यन्ताभावत्वेनाभावनिवेशेऽप्यावश्यकप्रतियोगिवैयधिकरण्यादिविशेषणेन ध्वंसप्रागभाववारणात् "किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्व" मिति मूलमसङ्गतमित्यभिसन्धायाह (किन्तु साध्येत्यादिकमापातत इति) प्रति

[म] एवं च स्वप्रागभावप्रध्वंसावच्छिन्नसदाभये तत्प्रतियोगिसाधने पक्षे व्यभिचारो नेति बाधो दूषणम् ।

[दं] भवद्भावमित्र व्यभिचार. । स्वप्रागभावत्वादिक स्पष्टत्वेनोक्तम् । तत्र तदानीं तदत्यन्ताभाव याति व्युत्पादितत्वात् । अत एव स्वेकालावच्छि । घटे पृथिवीत्वादिन रूपादिसाधने बाधे निरासार्थं पदमादधाति ।

[ग]योग्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणेनापि प्रतियोगिवादिन्यावृत्तिः सम्भवति. ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमतेपि तयोर्धर्मविशेषसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितावत्त्वे मानाभावादिति दर्शयितुं साध्याभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमिव सम्बन्धविशेषावच्छिन्नधर्मविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि विशेषणं दर्शितम् । स्वध्वंसप्रागभावावच्छिन्नस्य स्वाश्रयत्य च सामयिकस्वात्यन्ताभावावच्छिन्नत्वसत्त्वात् अत्यन्ताभावं परित्यज्य ध्वंसप्रागभावोपादानमयुक्तमित्य शङ्क्याह (स्वप्रागभा वेत्यादिकमिति) (स्पष्टत्वेनेति) तयो. प्रतियोग्यधिकरणवृत्तितायाः सर्वमतसिद्धत्वादिति भाव. । उत्पत्त्याद्यकाले घटादौ गन्धात्यन्ताभावासत्त्वे तद्गन्धत्वादिना साध्यतायां प्रागभावादिकमादाय बाधसमर्थनेपि रूपत्वगन्धत्वादिना सामान्यधर्मपुरस्कारेण साध्यताया न बाधनिर्वाह इति प्रागभावादिमत्यत्यन्ताभावस्वीकार आवश्यक इत्याह (अत एवेति) "अत एव" ध्वंसप्रागभावसमवेत्यन्ताभावसत्त्वादेव । अन्यथा रूपादिसामान्याभावज्ञानस्यैव स्वत्लो रूपत्वावच्छिन्नज्ञानविरोधितया ध्वंसप्रागभावयो बाधत्वासम्भवेन उक्तस्थले बाधनवकाश तु उपष्टम्भासङ्गतिः । न हि साध्यप्रतियोगिकाभावमात्रज्ञानमेव साक्षात्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यधीप्रतिबन्धकम्; तथात्वे घटत्वव्यत्यभावज्ञानस्यापि सध्वंससामान्यधीप्रतिबन्धकतापत्ते. । किन्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावज्ञानमेव । न हि ध्वंसप्रागभावयो सामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थले नभात्व, सामान्यधर्मस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति ।

·[म] अथावच्छेद्ये सिद्धसाधन, अवच्छेदके हेत्वसिद्धि, विशिष्ट च नान्यदिति चेत् ? तर्हि प्रागभावध्वंसप्रतियोगिनोरेकवृत्तित्वेनैकस मयतापि स्यात्। अथ यत्समयतावच्छेदेन तत्र प्रागभाव प्रध्वंसो वा न तत्समयतावच्छेदेन प्रतियोगीति चेत् ? तर्हि तदवच्छेदेन प्रतियोगिसाधने न सिद्धसाधनम्, किन्तु बाध एव।

[ग] मूले (अवच्छेद्ये सिद्धसाधनमिति) विशिष्टघटके विशेष्ये घटादौ साध्यसाधने, सिद्धस्याबाधितस्यैव साधन, प्रमारूपैवानुमितिरिति यावत्। तथा च तत्र बाधो न दोष इति भाव। "अवच्छेदके" ध्वंस प्रागभावादिरूपविशिष्टघटकविशेषणे। "हेत्वसिद्धि" पृथिवीत्वादिरूपहेतोरसिद्धि। ननु विशेष्यविशेषणपक्षके असङ्कीर्णबाधासम्भवेऽपि विशिष्टपक्षके तस्य निष्प्रत्यूहत्वेत्यत आह (विशिष्टश्चेति) (नान्यदिति) विशेषविशेष्याभ्यामिति शेष। गन्धादौ गन्धप्रागभावाद्युपलक्षितघटादिवृत्तित्वसत्त्वेपि न तद्विशिष्टघटादिवृत्तित्वम्। न हि शब्दवृत्तित्वयैवैकसमयावच्छिन्न तद्वृत्तित्वरूप तद्विशिष्टवृत्तित्व निर्वहति तथ सति प्रतियोगिनो ध्वंसप्रागभावादिमद्वृत्तितया एकसमयावच्छिन्नतत्सामानाधिकरण्यमपि स्यादिति विरोध भज्येत। यदि ध्वंसप्रागभावयो प्रतियोगिनश्चैकाधिकरणवृत्तौ एकसमयो नावच्छेदक इत्येकसमयावच्छेदेनैकत्रावर्तमानत्वरूपविरोधस्तदा पक्षतावच्छेदकध्वंसादिसमयावच्छिन्नतद्वृत्तित्वरूपतद्विशिष्टवृत्तित्व प्रतियोगिन्यवगाहमानानुमितिर्बाधितविषयैवेति तादृशानुमितावेव धो तदवच्छेदेन प्रतियोगिनो बाधोऽसङ्कीर्ण तत्र दोष एव, पृथिवीत्वादिहेतौ तद्विशिष्ट वृत्तित्वे सिद्धिविरहादिति समाधत्ते (तर्हीत्यादिना) अधिकरणैक्येनावच्छेद

[म] अन्यथाभावाव्यात्तामाप नोरप्यव्याप्यवृत्तित्वभङ्ग , एकवृत्तित्वस्य अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिहापि । तत्र देशभेदोऽवच्छेदकोऽत्र तु समयभेद इति ।

इति श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणावनुमानखण्डे बाधग्रन्थः ।

[दी] एवं साध्यवत्तानवच्छेदकदेशावच्छिन्नस्य पक्षत्वेऽपि बाधो बोध्य । अथ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानं प्रयोजकम्, अन्यथा गृहीतभागसिद्धेर्घटत्वादेरपि पृथिवीत्वावच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गात्, न च शिखराद्यवच्छेदेन धूमादिमत्त्वमिति चेन्न,—

[ग] केचन बाधप्रकारान्तरमाह (अन्यथेति) (अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिति) एकस्मिन्नधिकरणे विभिन्नावच्छेदेन वृत्तिरित्यर्थः ।

। दीधितौ (साध्यवत्त्वानवच्छेदकेत्यादि) वह्निमत्तानवच्छेदकशिखराद्यवच्छेदेन पर्वते धूमादिना वह्न्यादिनाऽनुमितौ त्यर्थ । तत्र पक्षतावच्छेदकशिखराद्यवच्छिन्ने धूमादिमत्त्वस्य तदवच्छेदेन वह्न्याद्यनुमितिजनकज्ञानविषयस्यासत्त्वाद्व्यर्थसिद्धेरिति कुतो बाधस्यासङ्कीर्णता? पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण हेतुमत्ताज्ञानस्यावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिजनकत्वे भागासिद्धेरदूषणप्रसङ्गादिति शङ्कते (अथेत्यादिना) घटत्वादेरिति पञ्चमी । (पृथिवीत्वावच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गादिति) पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण घटादौ घटत्वाद्यभाववद्भागासिद्धिसत्त्वेऽपि तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण तद्वत्तासम्भवादिति भाव । भागासिद्धेर्दूषत्वानुरोधेन पक्षतावच्छेदकपृथिवीत्वादौ साध्यस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहनुमितौ तत्र हेतोस्वाद्यंशावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुत्वमास्ते म्, पक्षतावच्छेदकदेश

[दी] अवच्छेदकत्वयोर्वस्तुनोर्भेदात् । शाब्दसामान्यस्याकिञ्चित्करत्वात् । अवच्छिन्नावृत्तेरपि च हेतोस्तत्त्वेन गृहीताज्ज्ञायमानानुमितिं विरुणद्धि बाध प्रमा । सङ्करोपि वस्तुनोर्ज्ञानासङ्करात् । सुखाद्यनवच्छेदकशरीराद्यवच्छिन्ना त्मादौ सुखादिसाध्यकदु खादेर्वर्तमानत्वात् ।

[ग] कालयो स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ च न तादृशावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शत्वेन, तदवच्छेदेन बाधबुद्ध्यादिरूपप्रतिबन्धकाभावसहितसामानाधिकरण्यमात्रविषयकानुमितिसामग्रीत तादृशानुमितिस्वीकारे क्षतिविरहात् , अवच्छेदकत्वपदार्थयोर्भेदेनैकस्य बाधाभावमात्रात् भ ने प्यन्यस्य भानेधिकापेक्षाया बाधकाभावादिति समाधत्ते (अवच्छेदकत्वयोरिति) शिखरावच्छेदेन वह्न्यनुमितौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुत्व मभ्युपेत्यापि तत्र बाधस्य दोषता व्यवस्थापयति (अवच्छिन्नावृत्तेरिति) शिखराद्यवच्छेदेन धूमाद्यसत्त्वेपि तदवच्छिन्नत्वेन भ्रमविषयीभूतधूमादितस्तद वच्छेदेन वह्न्यनुमित्युत्पत्तिं बाधप्रमैव विरुणद्धीति बाधो दोष इत्यर्थ बाधबुद्धे प्रमात्वाभिधान तद्विपर्यये दोषासिद्धिं सूचयितुम् । तथापि तत्रापि स्वरूपसदसिद्धिसङ्कर एवेत्याशक्य तत्सङ्करस्याकिञ्चित्करत्वमाह (सङ्करोपीति)

(ज्ञानासङ्करादिति) असिद्ध्यज्ञानदशाया बाधज्ञानस्यैवानुमित्यनुत्पादनप्रयोजकत्वादित्यर्थ । वस्त्वसङ्करस्थलमप्याह (सुखाद्यनवच्छेदकेति) सुखाद्यनवच्छेदक यत्तारकीयशरीरादिक शरीरव्यक्तिविशेषादिक वा पक्षतावच्छेदक तदवच्छेदेनात्मादिरूपपक्षे समवायेन सुखादिरूपसाध्यव्याप्यस्य दु खादिरूप हेतोर्विद्यमानत्वादित्यर्थ । तथा च तादृशहेतोरसिद्धिविरहात् पक्षतावच्छेदक शरीरविशेषाद्यवच्छेदेन साध्याभावेऽसिद्ध्याद्यसङ्कीर्णो बाध इति भाव । व्याप्यवृत्ते सर्वावयवावच्छेदेन वृत्तिमत्त्वे मूलावच्छिन्नवृक्षः कपिसंयोगी ए ।

[दी] कपिमंयोगानवच्छेदकमूलाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगादिसाध्यकवृक्षविशेषत्वा देर्वर्तमानत्वाच्च । अत्र चैतत्कालावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानिति शब्दादिव एतत्कालावच्छिन्नपर्वतपक्षकधूमादेरप्येतत्कालावच्छेदेन वह्निमत्ताबुद्धिरनुभव सिद्धा नापह्नवमर्हतीत्यभिप्रायः ।

इति दीधितौ बाधविवरणम् ।

[ग] वृक्षत्वादित्यादावपि मूलावच्छिन्नवृत्तिकपिसंयोगाद्यभावादिरूपबाधस्यास ङ्कर इत्याह (कपीति) ननु सर्वत्रानुमितौ साध्ये पक्षतावच्छेदकसामानाधिकर ण्यमेव भासते पक्षताधर्मताबलात्, व्याप्यस्य हेतोः पक्षतावच्छेदकसामाना धिकरण्यरूपपक्षताया व्यापकस्य साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्य विनानुपपद्यमानत्वात् । न तु पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमपि साध्यस्य तद वच्छिन्नत्वं विनापि हेतोः पक्षधर्मत्वोपपत्तेः तद्बलविरहात्; बाधाभावबलात्त द्धानेऽप्यदप्यबाधितं साध्यादौ किल भासते ? अथ व्याप्यस्य पक्षतावच्छेदक व्यापकत्वरूपं तदवच्छिन्नत्वं साध्यस्य तादृशतदवच्छिन्नत्वमन्तरेण नोपपद्यत इति तदवगाहिनः परामर्शात्साध्ये पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वरूपतदवच्छिन्न त्वावगाहिन्यनुमितिर्युक्तैव, अत एव मगासिद्धेर्दोषत्वमपीति चेत्; भवतु तादृशपरामर्शात्तादृशपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिः, न च तावता सङ्कीर्ण बाधसौलभ्यम्; हेतोः पक्षतावच्छेदकधर्मव्यापकत्वे बाधासम्भवात्, एवं यत्र यदवच्छेदेन हेतुस्तत्र तदवच्छेदेन साध्यमिति व्याप्तौ गृहीतायां देशकाल रूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानात्तदवच्छेदेन साध्यानुमितिः स्या- देव, तादृशव्याप्तिमतो हेतोः पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन सत्तायास्तद वच्छेदेन साध्यवत्त्वमन्तरेणानुपपत्तेस्तद्भासकपक्षधर्मताबलसम्भवेऽस्त्येताव- तापि न बाधासङ्करसौलभ्यम्, मध्यावच्छेदकदेशकालावच्छिन्नवृत्ति विशिष्टहेतौ दर्शितायां अवच्छेदकान्तर्भावेन व्याप्तेरसिद्धेरित्युपाध्यायानुयायि नामाशयमनुभवावलम्बेन परिहरति (अत्र चेति) "शब्दादिव" इत्यन्तं दृष्टान्ता भिधानं अनुभवदार्ढ्याय ।

इदन्तु बोध्यम्—यादृशव्याप्तिज्ञानात्पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः केवलमेकत्र द्वयमितिरीत्या वैशिष्ट्यविषयिणी प्रमानुमितिः, तत्प्रमात एव चेद्बाधविशेषाभावसहकृतात्पक्षतावच्छेदककालादिविशिष्टानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्यविषयिणी भ्रमानुमितिर्भवेत्तदा गुणादौ द्रव्यवृत्तित्वोपलक्षितसत्तादिवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकजात्यादिलिङ्गकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिप्रमातः असति बाधावतारे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यविषयिणी भ्रमानुमितिरपि तुल्ययुक्त्या युज्यत इति व्याप्तौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यमनर्थकं स्यादिति दिक् ।

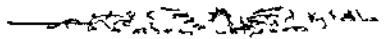
इति श्रीमहामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यविरचिता
बाधदीधितिटिप्पणी
सम्पूर्णा ।

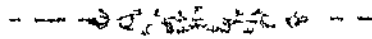
॥ श्री ॥

न्यायरत्नावली—४

॥ बाधग्रन्थः ॥

महामहोपाध्यायश्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचितः
श्रीगङ्गेशोपाध्यायरघुनाथशिरोमणिविरचिताभ्यां
मणिदीधितिभ्यां सह,

श्रीकाञ्चीप्रतिवादिभयंकरानन्ताचार्येण
परिशोधितः

द्वितीयवारम् ।

काञ्च्यां श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायाममुद्र्यत ।